

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Запорізька політехніка»

М Е Т О Д И Ч Н І В К А З І В К И

з вивчення змістовних модулів, що виносяться

на самостійну роботу студента

з навчальної дисципліни

«ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ»

для студентів денної форми навчання

Методичні вказівки з вивчення змістовних модулів, що виносяться на самостійну роботу студента з навчальної дисципліни «Філософія у сучасному світі» для студентів денної форми навчання / Укл.: О.В. Бондаренко, І.М. Бондаревич (тема 2.3). – Запоріжжя: НУ "Запорізька політехніка", 2020. – 66 с.

Укладачі: О.В. Бондаренко, професор, д-р філос. наук, завідувач кафедри філософії, І.М. Бондаревич (тема 2.3), доцент, канд. філос. наук.

Рецензент: Нестеренко Г.О., д.філос.н., проф., начальник відділу підготовки програм підвищення кваліфікації Тренінгового центру Української школи урядування в системі НАДС.

Відповідальний за випуск: Бондаренко О.В.

Затверджено на засіданні кафедри філософії,
протокол № 6 від 03.02. 2020 р.

Рекомендовано до видання НМК гуманітарного
факультету,
протокол № 6 від 10.06. 2020 р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Змістовний модуль 1. Філософія у сучасній інтелектуальній культурі людства	5
Тема 1.1. Що таке філософія. Специфіка сучасного визначення філософії	5
Тема 1.2. Філософія посеред систем й моделей людського знання та мислення	11
Тема 1.3. Класична філософія історичних епох Античності, Середніх віків, Нового часу як передумова формування сучасного типу філософствування	18
Змістовний модуль 2. Філософія сучасного світу та у сучасному світі	30
Тема 2.1. Некласичний "формат" мислення людини у світі: зміна парадигм	30
Тема 2.2. Філософія Новітнього часу (XX-XXI ст.)	36
Тема 2.3. Українська філософія у світовому полілозі	48
Рекомендована література	62

ВСТУП

Філософія є нормативною або вибірковою дисципліною гуманітарного спрямування загального циклу підготовки випускників закладів вищої освіти за освітнім ступенем бакалавра, що зорієнтована на формування особистості людини та її світоглядне самовизначення.

Мета курсу філософії – розвиток у студентів інтересу до фундаментальних знань, стимулювання потреби до філософських оцінок історичних подій та фактів дійсності, засвоєння єдності світового історико-культурного процесу при одночасному визнанні різноманіття його форм.

Роль і значення дисципліни «Філософські виміри сучасного світу» у системі сучасної вищої освіти визначається необхідністю формування особистості майбутнього фахівця, що володіє не тільки вузькопрофесійними знаннями, але й орієнтується у досягненнях фундаментальних наук, здатного до оцінки існуючої соціокультурної ситуації з філософських позицій, що вміє використовувати у своїй професійній галузі методологію і досвід раціонального та критичного осягнення дійсності.

Вивчення філософії передбачає формування компетенцій роботи з нарративом навчальних матеріалів різного характеру (як текстових, так і візуальних), підручника, хрестоматії або першоджерела, з довідковою та енциклопедичною літературою, володіння навичками реферування навчальної та наукової літератури, вміння логічно формулювати, висловлювати й аргументовано відстоювати власне бачення розглянутих проблем, оволодіння прийомами ведення дискусії, полеміки, діалогу.

Мета даних методичних матеріалів – допомогти студентам у організації самостійної роботи з дисципліни «Філософські виміри сучасного світу». У методичних вказівках наведені основні форми самостійної роботи студентів та надані рекомендації щодо її організації.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1 ФІЛОСОФІЯ У СУЧАСНІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ЛЮДСТВА

ТЕМА 1.1 ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ. СПЕЦИФІКА СУЧАСНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

1 Стисле роз'яснення щодо основних, найбільш цікавих та таких що є складними змістовних моментів та питань – на які слід звернути увагу при вивченні даної теми.

Еволюція Людини Розумної – ми можемо вважати себе прямими нащадками і реально існувавшего Евкліда, і проблематичного Піфагора, і міфічного Ісуса Христа, і незнаного нами доісторичного винахідника колеса... Якщо рахувати одне століття як чотири покоління, то 80-й предок кожного з нас був сучасником Давнього Риму, 130-й предок – сучасником давньоєгипетського фараона Рамзеса II. І от Homo sapiens перейшов вже у третє тисячоліття...

Людство першої чверті ХХІ століття – навіть звичайній, пересічній людині є зрозумілим, що світ, в якому вона живе, зовсім інший, суперечливий, динамічний, непередбачуваний, не такий, яким він був ще зовсім недавно, років 25-30 тому, не кажучи вже про часові відрізки у 100-150-200 років тому. Попередні способи інтелектуальної поведінки сьогодні здаються навіть не наївними, а якимось із іншого Всесвіту.

Сучасний світ – це світ безперервних змін і постійно зростаючих темпів життя, інтелектуальних продуктів і надскладних технологій, віртуальних реальностей і стресових ситуацій, «краху метанарративів» і «перфомансу», «смерті суб'єкта» і «деконструкції»... Суперечливі перспективи генної інженерії. Штучне виробництво потомства. Винахід препаратів, які змінюють особистість людини, й медико-психологічні експерименти людини над власною свідомістю. Знання – як те, про що ставлять запитання у телевізійних шоу. Політика як скандальний політичний перфоманс. Релігія заявляє, що класичні «сім головних гріхів» (гордіня, жадібність, заздрість, гнів, хіть, ненажерливість, лінь) "застаріли" і

замість них Інтернет-голосуванням обирає нові – жорстокість, розпуста, фанатизм...

І все назване – вперше в історії людства. Ще ніколи в історії людства, наприклад, дорослі люди (спеціалісти рекламного дизайну) не займались всерйоз проектуванням електричних гребінців, коробок для файлів зі стразами, туалетних килимків із хутра норки (фактично банальних «іграшок для дорослих»)...

А якщо пригадати ще про такий факт. Починаючи з 1930 р. результати тестів на IQ збільшуються на три пункти кожне десятиліття, – ця тенденція була названа ефектом Флінна, по імені професора Джеймса Флінна, що виявив її. Проте сьогодні у розвинених країнах світу проявився антиефект Флінна: після 2000-х рр. зростання інтелекту припинилося і навіть він почав знижуватися...

Сьогодні людство представляє собою надскладне соціокультурне, соціально-економічне й інше утворення, яке описується такими історично "новими" термінами, як глобалізація, інформатизація, інноваційність, постмодернізм, переоцінка цінностей, плюральність, віртуалізація, маргіналізація тощо.

Якою постає роль філософії у такому світові та для людини такого світу?

Філософія... То від неї чекають надмірних одкровень, то дозволяють собі байдужо ігнорувати; то на неї дивляться боязко (вбачаючи у ній значні зусилля надзвичайних людей), то зверхньо вважають непотрібними роздумами про щось примарне; то її вважають таким заняттям, яке під силу будь-кому і в принципі має бути простим і зрозумілим, то змальовують настільки складною, що саме заняття нею видається безнадійним... Хоча, вочевидь, якщо мова філософії зрозуміла, людина виявляє, що філософія є більш простою, ніж вона думала, або що вона сама є більш розумною, ніж вона думала до того...

Ще у V ст. до н.е. давньогрецький філософ Діоген людині, яка сказала йому, що вона байдужа до філософії, заперечив: «навіщо ти живеш, якщо не дбаєш про те, щоб добре жити?».

Можна сказати, що філософія "супроводжує" історію людства із самого її (історії людства) початку. І колись, у давні часи, так само як й зараз, людина й людство зверталися до філософії, коли намагалися зрозуміти своє минуле, пояснити своє теперішнє, побачити своє майбутнє. Проте не можна не зважати на історичні варіації образу

людини у різні епохи й відповідно історичні форми здійснення її мислення (про що – тема 1.2 даної методичної розробки).

Якщо казати узагальнено, філософія – є поглядом на світ, особливим типом і способом світобачення і світорозуміння, який складається як з рівня теоретичного, абстрактно-логічного знання, так і має прямий вихід на соціальну та індивідуальну практику, слугуючи конкретній людині життєво-світоглядним орієнтиром й мотивом її життєдіяльності. Такий (філософський) погляд на світ здатний змінювати речі навколо людини, змінювати саму людину і ще й таким чином впливати на світ. Філософія пронизує всю людину, всі сфери її присутності у світі.

Увесь час випробовуючи, критично переглядаючи базові інтелектуальні підстави людського життя, філософія допомагає людині подивитися на світ і себе у ньому "з боку", з позиції стороннього споглядача, стати гнучкою та стійкою щодо вимог і запитів до неї від світу, здатною вистояти перед лицем сумнівів, безладу, невизначеності, хаосу, збуджує інтелект людини до роботи заради самозбереження та розвитку свого «Я», власне себе у світі.

Широкі світоглядні проблеми і водночас проблеми практичних дій, життя людини у світі завжди складали зміст головних філософських пошуків. Відповідно до особливостей тієї чи іншої історичної епохи, культури народів, їх цивілізаційних, національних надбань тощо, філософія пропонувала людству величезну кількість варіантів вирішення цих важливих проблем. Посеред них були більш або менш ефективні, іноді й просто надумані, спекулятивні, далекі від життя, проте філософія за будь-яких обставин завжди була у пошуку і засвідчувала наміри допомогти людству дати відповіді на всі питання, які історія ставила і ставить перед ним.

Буває – філософія знання, філософія діяльності, філософія спасіння, філософія ненависті, філософія проектного мислення, філософія танцю, філософія бізнесу, філософія бойових мистецтв, філософія іронії, філософія науки...

Характерним є те, що в епохи наукових криз наука часто-густо зверталася до філософії. Подібне проявляється й сьогодні, наприклад, у галузі штучного інтелекту: якщо на попередньому етапі спеціалісти з комп'ютерної науки тісно співробітничали в основному з психологами, логіками і лінгвістами, то тепер до них долучилися і

філософи, семіотики, культурологи, спеціалісти з етики і навіть фахівці зі східних релігій.

Філософські картини світу дуже багатоманітні, але всі вони будуються навколо і заради з'ясування змісту відношення «людина – світ» або «світ – людина» (яке й є центральним предметом філософії).

Філософія надає людині та людству засоби для Діалогу. Ще у Давній Греції філософія розпочала із запитування про устрій світу та людини у ньому. Діалог виступав формою і методом пошуку відповідей на запитання такого рівня. Із змінюванням історичних умов існування людини змінювалась і сама філософія. Проте незмінним було прагнення філософів прочинити завісу таємниці, яка ховає від людини справжній стан речей в оточуючому її світі.

Що змінилося у сучасному світі та що покликана робити філософія сьогодні?

Освоєння людиною світу, розпочате з давніх-давен й таке що принесло людству так багато бажаного, призвело й до появи нових проблем та виникнення раніше навіть не очікуваних запитань. Одним із найбільш гострих встало питання, зокрема, про кінець людської цивілізації – у зв'язку з її надмірними амбіціями по відношенню до природи. Можливості людини з освоєння та присвоєння оточуючого світу починають загрожувати самій людині. Про цю небезпеку у середині ХХ ст. одними з перших попередили людство філософи «Римського клубу», міжнародного аналітичного центру з вивчення світових процесів сталого розвитку та збереження людської цивілізації. Саме вони (мислителі Римського клубу) започаткували т.зв. «Глобальну проблематику», створили серію прогнозних «Доповідей Римському клубу» під загальною назвою «Труднощі людства». Цікаво, що, за прогнозами Римського клубу, всесвітня екологічна катастрофа відбудеться у 2020-х р., – такими були результати дослідження американського спеціаліста з комп'ютерного моделювання Дж.Форрестера, оприлюднені у книзі «Світова динаміка» у 1971 р.; ця доповідь набула репутацію наукового бестселеру, вона була перекладена декількома десятків мов світу, сама його назва стала прозивною.

Робота президента Римського клубу італійського вченого і промисловця Ауреліо Печчеї «Людські якості» (1980) пропонує таку модель взаємовідносин «зовнішніх меж» планети Земля та «внутрішніх меж» людини, за якою людина у своїй діяльності має

виходити із можливостей оточуючої природи, розуміти їх. «Необхідно, щоб якомога більше людей змогли здійснити цей різкий стрибок у своєму розумінні дійсності» (А.Печчеї).

Великий інтерес у всьому світі викликала основна ідея чергової доповіді Римського клубу 1997 р. «Фактор чотири. Витрат – половина, віддача – подвійна» (Е.Вайцзеккер, Е.Ловінс, Л.Ловінс) – про те, що сучасна цивілізація досягла рівня розвитку, на якому зростання виробництва фактично у всіх галузях господарства здатне відбуватися в умовах прогресуючої економіки без залучення додаткових ресурсів і енергії; людство «може жити вдвічі багатше, витрачаючи лише половину ресурсів».

Римський клуб і сьогодні продовжує дослідження сучасного стану світу, в якому відбулися фундаментальні зміни.

Глобальні зміни торкнулися сьогодні життя кожної людини, вони кардинально змінили наше життя протягом одного покоління. Доступ до всіляких благ цивілізації став набагато простішим, а єдиною перешкодою стала, фактично, тільки кількість грошей.

І тим не менше, прагнення людини до пізнання себе і світу залишається незмінним.

У IV ст. до н.е. давньокитайський філософ Чжуан-цзи прокинувшись після того, як побачив себе уві сні метеликом, довго не міг збагнути, хто він, чи то метелик, якому сниться, що він людина, чи то людина, якій наснилось, що вона метелик, – інакше кажучи, Чжуан-цзи постав перед вихідною питальною ситуацією людини щодо своєї ідентичності для світу.

Філософія спрямована на створення "дзеркала" світу, дивлячись в яке людина впізнавала би себе, і отримувала би орієнтири для діяльності, самовдосконалення, самоконструювання. Вона – про те, чому світ саме такий, чому є саме такою людина, саме такими відношення людини зі світом. Вона – про "схеми" пояснення сенсів. Вона – фіксатор, реєстр і класифікатор різноманітних філософських питань, їх формулювання, осмислення, розв'язання.

Філософія у сучасній інтелектуальній культурі людства – це, перш за все, приріст інтелектуального капіталу у соціальному просторі. Це – відповідальність за здатність сучасного мислення переміщуватися у просторі можливостей, дивитися на дійсність під таким кутом зору, який допоможе діяти прийнятним чином. Це – вміння людини орієнтуватися у світі хаосмосу навколо неї, вміння

давати собі його пояснення. Філософія обов'язково знаходить у світі щось таке, з чим неможливо не погодитися, й доносить це до людини і людства.

Філософія, як і раніше, має налагоджувати та підтримувати Діалог між найрізноманітнішими учасниками, носіями "голосу" у сучасному світі. Виконання цього завдання – не самоціль, а те можливе, що реально має зробити філософії у сучасному світі.

2 Завдання на СРС, для самостійного вивчення теми.

1. Сформулюйте низку філософських, за змістом, питань, які турбують людину у сучасному світі.

2. Прокоментуйте філософську тезу про те, що таємниця людини належить до числа споконвічних проблем (від давніх давен й до сьогодення), а таємниця світу – знаходиться у самій людині.

3. Як би ви прокоментували філософську тезу про те, що сучасність – перша історична епоха людства, коли «людина стала зовсім проблематичною»?

4. Інтелектуальність як чи не найважливіша характеристика сучасного світу. Поясніть.

5. У граничних ситуаціях осмислення людиною себе у світі (коли «життя виявляється тремтячим вогником посеред світових просторів», П.Флоренський) – людина ховається або за «захисну стіну символів» (філософія), або за таїну релігії. Прокоментуйте перший варіант.

6. Яким чином питання про те, що означає «бути», «існувати», «жити» та інші філософія переводить у площину конкретного практичного вирішення, знаходження оптимальних варіантів для реалізації людиною своїх духовних і матеріальних потреб, для раціональної побудови суспільних відносин, економічних, політичних дій індивіда й його постійного духовного вдосконалення?

7. Спробуйте розтлумачити вислів Ж.Бодрійяра про сучасний світ: «Ми живемо посеред незчисленних репродукцій ідеалів, фантазій, сценаріїв, оригінали яких залишились позаду нас».

8. Голландський філософ Й.Хойзінга «гру», «ігровий елемент» назвав центральним у здійсненні картини світу Новітнього часу. Проаналізуйте міру наявності/відсутності принципу «гри» у філософствуванні людини сучасного світу. Якою є така міра в інших

сферах життєдіяльності сучасної людини – у науці, поезії, політиці, юриспруденції, побуті тощо.

9. Життєва філософія кожної людини може бути різною (Творець, Споживач, Паразит, Романтик, Негідник...). Ви можете назвати критерії, за якими можна визначити її ефективність, сприяє вона розвитку людини або стопорить його?

10. Наведіть приклади відомих вам авторів новітньої історії, яких би ви назвали філософами. Поясніть свій вибір.

11. Запропонуйте власне визначення філософії. Обґрунтуйте, наскільки ваше визначення показує філософію саме як філософію для людини сучасного світу.

ТЕМА 1.2

ФІЛОСОФІЯ ПОСЕРЕД СИСТЕМ Й МОДЕЛЕЙ ЛЮДСЬКОГО ЗНАННЯ ТА МИСЛЕННЯ

1 Стисле роз'яснення щодо основних, найбільш цікавих та таких що є складними змістовних моментів та питань – на які слід звернути увагу при вивченні даної теми.

Сучасний світ та сучасна людина – результат тривалого попереднього розвитку. Їх неможливо зрозуміти, принаймні окреслити основні риси їх вигляду, нехтуючи "наробками" минулих історичних періодів, не звернувшись до історії.

«Культура – це включення тисячоліть у наше коротке життя», - зауважував Й.Гете. Розмова про культуру, про людину і світ завжди йде сьогодні, проте завжди через століття. Оскільки, за відомим висловом, «людина на 80% складається не із води, а із історії».

Отже, філософія посеред систем і моделей людського знання та мислення – за ходою та логікою розвитку історії людства.

Справа у тому, що філософія – не є єдиною можливою системою людського знання про світ. Тому спочатку слід чітко виокремити ту область людського знання про світ, яка називається філософією, на відміну від інших можливих систем розуміння світу людиною. Інші можливі – це міфологія, релігія, наука.

Кожна з цих систем людського знання про світ має свої особливості, свій принцип побудови та відтворення, свої правила існування і розвитку. Виявляється – епохи в історії людської культури

змінюють одна одну тому, що *людина змінює принципи свого мислення* (використавши один, переходить до наступного): міфологічний – релігійний – науковий – абсурдний.

Найдавнішою формою світогляду, історично і логічно першим принципом людського мислення в історії людства стала **міфологія**.

Міфологія (від грец. *mifos* - переказ, легенда і *logos* - слово, поняття, вчення) – це форма та спосіб розуміння світу на ранніх стадіях розвитку людства, тип свідомості та мислення первісної людини, коли ще немає розрізнення поняття і реальності, ідеї речі і самої речі.

Міф був єдиною, універсальною, синкретичною формою свідомості. У первісні часи людина мислить міфологічно – принципи розуміння нею оточуючої її дійсності вона знаходить, виходячи із міфологічної картини світу. Міфи існували у всіх народів світу.

Що є первісна людина?

Первісне суспільство виникає та існує на базі родинних відносин; світ – універсальна родова община, все життя базується на цій безумовній зрозумілості та загальності родинних і взагалі родових зв'язків. І коли виникало питання про природу або світ у цілому, то і в цій області теж не знаходили нічого, крім родинних відносин. За таких умов для будь-якого мислення найбільш зрозумілими є родові відносини – й коли людина дивиться на світ, то бачить там тільки живих родових істот, виникає розуміння усього неживого як живого, олюдненого. Категоріальні форми світу постають родовими поняттями, живими істотами.

Це і є міфологія – міфологія як система розуміння (знання) людиною світу, і міфологія як тип мислення людини. А саме:

- міфологічне розуміння – у найпростішому безпосередньому стиканні свідомості та світу;

- "чистої" думки немає (коли дикуни розмальовували покійника або намазували свої обличчя перед битвою червоною фарбою, то не абстрактна думка про червоний колір тут мала вагу, а якась інша, афективна свідомість, що межує з магічними формами); розмежування світу і людини, думки і емоції, суб'єктивного і об'єктивного тощо немає; це – цілісне, синкретичне світорозуміння;

- мислення – це встановлення певної абстрактної структури дійсності; спочатку – у первісній свідомості – ця структура мислиться

ще у своїй повній тотожності із самою ж дійсністю; така форма розрізнення, коли ще немає протиставлення ідеї речі та самої речі й є міфологією;

- міфічний образ не потребує логічного обґрунтування, він – наочно та безпосередньо видимий, на нього треба тільки дивитися й бачити, щоб розуміти; міфічна свідомість має справу із реальними об'єктами, які існують як факти (а не як конструкції мислення); міфічна дійсність – це шматок справжньої і максимально конкретної реальності, яку слід розуміти буквально;

- відсутність логічного мислення з приводу міфологічної картини світу, або т.зв. «неповна оборотність логічних операцій» (якщо $A+B=C$, це зовсім не означає, що $C-B=A$); міф є несприйнятним до логічних протиріч; він апелює не до логіки, а до прецеденту при поясненні подія: наприклад, людина стала смертною, тому що деяка тварина-посланець неправильно передала волю якогось божества; у міфологічній картині світу немає причинно-наслідкових зв'язків – вони замінені зразком; цей зразок існує «з одвічних часів», «зараз» і «завжди» у міфі одне й те саме;

- міфічне буття – реальне буття; міф – це саме справжнє життя, з усіма його надіями і страхами, очікуванням і відчаєм, з усієї його реальною повсякденністю та чисто особистою зацікавленістю;

- міфологія будує та відтворює міфологічну модель світу – є світ, він від свого початку населений різними богами, божествами доброї чи злої природи, героями й т. ін., що перебувають один з одним у певній смисловій залежності, – що надає принципову можливість розуміння світу та його закономірностей; міфологічні події створюють модель, зразок, за якими потім відбувається таке що розуміється людиною функціонування світобудови;

- міфологія закріплює прийняту у даному суспільстві систему цінностей, підтримує й заохочує певні форми поведінки, забезпечує гармонію, внутрішню цілісність людського життя, – тобто повністю відповідає тому, що її можна назвати історично першою формою людського знання про світ, а також історично першим (а отже найпростішим) принципом людського мислення.

Міфологічний принцип мислення і побудови картини світу зберігся й на наступну історичну епоху – епоху Античності. Проте епоха Античності – це, перш за все, додавання людині характеристики

бути здатною самостійно мислити (так званий «розподіл на розумову і фізичну працю»).

Людина виявилася спроможною на самостійне мислення, відірване від безпосереднього прив'язування до речі, – і відразу на історичній сцені з'явилася *філософія*, яка в епоху Античності отримала форму античної міфології, тобто "обробленої" мисленням міфологічної картини світу Античності.

Філософія (зародившись у VI ст. до н.е. на історичному ґрунті Античності) вже більше не зникає з історичної сцени розвитку людства, "супроводжуючи" подальший розвиток Людини Розумної, – слід тільки розуміти, що філософствувати кожную наступну епоху людина буде на мові того принципу мислення, який є домінуючим у цій конкретній епосі.

Поки – Античність, і в античній міфології ми бачимо: наприклад, що міфічний персонаж Гефест постає як бог вогню та ковальської справи; як бог він є міфологією, але він ще і сам вогонь, а вогонь як один з першоелементів природи є вже предметом натурфілософії, до того ж, він ще і бог ковальської справи, а це вже певна смислова концепція (а саме ідея промисловості та мистецтва), і у цій якості Гефест уже постає смисло-утворюючим принципом людського світу, філософським поглядом людини на світ. Досить тривалий час антична філософія була своєрідною раціоналістично стилізованою міфологією.

На заміну міфологічному принципу розуміння світу (й принципу мислення) наступною прийшла **релігія** (як система людського знання про світ та принцип мислення).

Релігія (від лат. *telegio* - благочесність, святиня, предмет культу) – це форма та спосіб розуміння світу шляхом його подвоєння на «земний» і «небесний» (надприродний, потойбічний), причому як основний, такий що дає істину світобудові виступає «небесний» світ.

Релігія є більш пізньою та зрілою формою світогляду людства. Людське буття у світі отримує нове обґрунтування, стає можливим новий погляд людини на себе і на світ.

Основні риси та характеристики релігійної картини світу та релігійного принципу мислення людини:

– земний світ починає розглядатись як похідна від надприродного (ноуменального) світу;

– ноуменальний світ (від *noûmen* - сутність) – такий, що недоступний органам чуттів і розуму, в об'єкти надприродного світу треба вірити; віра виступає способом осягнення буття; зв'язок з Богом реалізується через релігійну організацію (церкву) і релігійний культ; релігійна ідея обґрунтовується теологами, вона підживлює віру;

– суб'єктивні переживання людини переносяться у надсвітову область, стають сакральними (релігійними);

– релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у веде до пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу; народжується субстанційне розуміння душі (яка може "спілкуватися" з Богом);

– релігія – є надприродне як безперечність, як очевидність; життя в ірреальному, але «істинному» світі; релігія – це життя у надприродному та з надприродним; і коли ці принципи розуміння світу – побудова системи знання про світ на засадах релігійних вимог ясності та змістовної замкнутості – у подальшому були перенесені на всі сфери життєдіяльності суспільства (в «економіку», політику, соціальну сферу), так і народилась картина світу Середніх віків (тобто та епоха в історії людства, в якій внутрішню цільність світові, принципову можливість розуміння світу забезпечувала релігія).

Свою появою на історичній сцені та швидким просуванням великими територіями релігія християнства значною мірою зобов'язане образу Ісуса. Для тих, хто тоді чув історію його загибелі, яка незадовго до цього сталася, – остання хода до Єрусалиму, наповнена страхом остання вечір, година відчаю у Гефсіманському саду та хресна смерть, – для того всі легенди і пригоди Геракла, Персея або Радаманфа повинні були здаватися пустими й нецікавими. З розповідей та висловів, які ходили з вуст в уста маленькими громадами, склався збірний образ зовсім нового типа духовності, яка не мала зразків в античній культурі. Зверніть увагу: у словах та вчинках Ісуса немає ніякої особливої філософії, ніяких соціальних роздумів, ніякої інтелектуальної позиції. Як тихий острів блаженних, покоїться життя цих рибалок та ремісників з Генісаретського озера, удалині від всякої світової історії, без найменшого уявлення про життєву реальність, – у той час як навкруги сяють еллінські міста із своїми храмами і театрами, із витонченим західним вищим світом та з шумливими розвагами черні, що вимагала «Хліба та видовищ!»,

римськими когортами та грецькою філософією. Світ ідей заповнив свідомість Ісуса та його прибічників...

Наступним за релігійним принципом мислення історичної людини в історії людства приходить **наука** (як система людського знання про світ та принцип мислення).

Наука – це система людського знання про світ, форма та спосіб осмислювання реальності, коли розуміння світу здійснюється шляхом отримання та теоретичної систематизації *об'єктивних* знань про дійсність.

Наука – феномен Нового часу, XVI-XIX ст. західної цивілізації. До XVI ст. науки не було. "Класичної" науки немає й у Новітньому часу (XX-XXI ст.). «Науки» як домінуючої у конкретну епоху системи людського знання про світ, – тобто системи знання, яка дає принципову можливість розуміння світу людиною певної епохи.

Проте у кожному з епох можна віднайти так звані елементи науки та наукового мислення. Це – висновок про логіку як принцип «гармонії людського розуму» Піфагора або прозоріння Архімеда (за доби Античності); це – Закон Божий, саме як "закон", що є прообразом науки Нового часу (за доби Середньовіччя).

Якими є риси та характеристики наукової картини світу та наукового принципу мислення людини? Коротко про основні з них:

- розум як пізнання об'єктивної сутності оточуючої реальності;

- людина як суб'єкт, що виокремлено протистоїть світові як об'єкту, спрямовує на цей світ формальну складову свого мислення – яка отримала назву розсудок (або здатність до мислення у поняттях) – тим самим організує навколо себе таку що вона принципово розуміє ("наукову") картину світу;

- наукова картина світу – це накладання на незалежно існуючий світ людської "наукової" розумності, що надає людині можливість зрозуміти світ у "наукових" поняттях та теоріях.

Якщо певним чином підсумувати викладене вище, можна сформулювати такий висновок – людське мислення включає до себе: міфологічний принцип (здатність мислити "картинками"), релігійний принцип (здатність мислити абсолютними поняттями) і науковий принцип (здатність мислити відносними поняттями, логічними ланцюжками), і тим самим людська історія має три "класичні" епохи

Античність, Середніх віки, Новий час, що послідовно змінюють одна одну.

З приходом XX ст. "класичні" епохи західної культури змінюються так званими "некласичними" епохами, які створюються вже некласичними принципами людського мислення, – про які Бернард Шоу запровадив "формулу": «Коли ми до двох яблук додаємо ще два яблука і одержуємо чотири яблука, то маємо справу зовсім не із "істиною", а тільки з яблуками».

Про це – далі.

2 Завдання на СРС, для самостійного вивчення теми.

1. Прокоментуйте, чому міфологічний принцип пояснення світу (наприклад, що сонце – це якась дуже велика людина, яка регулярно їздить по небу на вогненній колісниці, що запряжена вогняними конями) є найпростішою "формулою" знання про світ первісної людини.

2. Наведіть приклад відомого вам міфу (із будь-якої міфології світу) і спробуйте пояснити його філософський зміст.

3. Чому людство й досі не може забути своїх давніх міфологічних богів і божеств? І взагалі, чи може так статися, що колись забуде?

4. Спробуйте розгалужено і філософські змістовно проаналізувати такий феномен епохи Античності як софістика.

5. На початку (за часів Античності) філософія включала у себе астрономію, математику, медицину, фізику, алхімію тощо. Чому це так і куди вони потім поділися?

6. На прикладі будь-якої релігійної системи світу спробуйте прояснити філософські характеристики людини/світу, на яких вона базується.

7. Сформулюйте /не менше п'яти/ ознак, що показують відмінність між міфологією і філософією, між релігією і філософією, між наукою і філософією.

8. Які ви можете назвати «елементи наукового мислення» людини Античності, людини Середніх віків? Чому той самий Піфагор – не науковець, а філософ, а релігійний Бог – не науковець, а автор Одкровення?

9. Порівняйте науковий образ людини з версіями її образу у міфології, релігії, мистецтві тощо.

10. Наведіть приклади наявності міфологічного, релігійного, наукового і філософського у світогляді сучасної людини.

11. Ідеологічні міфи, що наклали жорстокий відбиток на життя людства у XX ст. – чи вони так само є ностальгійною спробою людини більш пізніх історичних епох відродити міфопоетичну концепцію світу та людини Давнього світу з її неповторним колоритом, чи у них йдеться про щось зовсім інше?

ТЕМА 1.3

КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРИЧНИХ ЕПОХ АНТИЧНОСТІ, СЕРЕДНІХ ВІКІВ, НОВОГО ЧАСУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ТИПУ ФІЛОСОФСТВУВАННЯ

1 Стисле роз'яснення щодо основних, найбільш цікавих та таких що є складними змістовних моментів та питань – на які слід звернути увагу при вивченні даної теми.

Історичною й історико-культурною передумовою (і попередницею) сучасного некласичного філософствування була класична філософія епох Античності, Середніх віків, Нового часу.

Зупинимось на кожній з них більш детально, особливо виокремлюючи ті риси і характеристики, які показують, що у класичній філософії йдеться про "класичну" людину та "класичний" світ, і що при цьому мається на увазі.

Філософія (й філософствування) епохи Античності.

Античність називають «дитинством людства», проте це не означає, що антична епоха є примітивною або нецікавою. Так, відносно інших епох, Античність дійсно дає найпростіший принцип ("механізм") контакту людини із світом в історії західної культури. Але в абсолютному вимірі зовсім інша справа.

Після Аристотеля багато століть, аж до теперішнього часу, у напруженому пульсі б'ється думка античних філософів, продовжуючи вирішувати питання, поставлені ними ще на світанку західної цивілізації. Ми (й вся західна культура у цілому) – спадкоємці цієї прекрасної культури, цього маленького, але геніального народу. Історія давньогрецької філософії дає дуже багато для розуміння себе та світу людиною західної культури у будь-яку історичну епоху. З

іншого боку, вона демонструє собою шлях, яким із запаморочливою швидкістю пройшла філософська думка від постановки вихідних, найпростіших запитань до формулювання проблем, до вирішення яких прийшлося ще не одного разу звертатися вже наступним епохам західної культури.

Тезисно окреслимо – філософія / людина / світ епохи Античності.

Представляють собою переплетення родової інтуїції (від первісної епохи) та античної інтелектуальної рефлексії. Живий космос первісної людини почав отримувати понятійне, абстрактне оформлення мисленням (це вже антична риса). Вільна антична думка, звісно, не могла залишити космос у недеталізованому вигляді, – і наступне поєднання (світу та думки) стало вже не чисто міфологічним, а понятійно-логічним.

У будь-якій речі Античність бачить й її "ідею", й її "матерію" (й її поняття, й її присутність, її внутрішню «назву» та зовнішню прояву); відповідно антична філософія – філософія естетики (бо співвідношення внутрішньої "сутності" предмета, явища або світа у цілому та їх зовнішнього "вигляду", зовнішніх форм проявлення й є значною мірою естетичною проблематикою). Спорудження за часів Античності надзвичайних за красою храмів, вівтарів, скульптур – це теж від цього.

Антична філософія – тип абстрактно-споглядальних свідомості та мислення; мислення пасивного, таке мислення не створює речі, а користується наявними для своїх інтелектуальних побудов, обігруючи їх понятійне оформлення. У Давній Греції споглядання ставилось вище за діяльність (виключення тільки державна діяльність); це і зрозуміло, споглядання грецькою мовою "теорія"; до того ж діяльність, фізична праця – властивість рабів.

Античний мислитель не вміє виходити за межі світу та дивитися на світ ззовні. Антична людина не виходила за межі світу – вона була усередині замкненого, досконалого, нерухомого, самодостатнього космосу, де кожному процесу та явищу, речі та людині відведено чітке, естетично й логічно значуще місце, у відповідності до вимог розумності та досконалості (завдання зрозуміти які й ставить перед собою антична філософія).

Людина в Античності *не індивідуалізується* – у класичній епохи світ "сильніший" за людину й людина не має індивідуального місця та

психологічного обличчя і ролі у суспільстві, у світі. Людська дія розуміється як так, що має метафізичне та моральне обґрунтування як необхідний елемент існування цілого, Космосу, а людина як діяч вважається такою, що знаходиться "усередині" дії.

Давньогрецькі боги також не були особами у психологічному сенсі, вони – лише персоніфіковані сили природи та суспільства. Спілкування з ними людини не носило індивідуально-особистісного характеру, це лише функціональна взаємодія людини з персоніфікованими (цими богами) силами природи і суспільства. У міфологічних богів не «вірять», через них людина вступає у взаємодію зі світом.

Так звана «трагедія свободи» – є центральною темою внутрішніх змістів античної духовності (засадничий жанр античного мистецтва і літератури, напрям духовної творчості у цілому). Антична культура ставить питання *про право людини на свободу* (оскільки світ "сильніший" за людину, людина сплачує смертю за свій вільний вибір, й отримує шану на Олімпі) – а це одна з центральних тез західної культури, і філософською думкою Античності воно було поставлено. Подальший історичний прогрес західної цивілізації відтепер проходив на фоні ось цього, геніально побаченого давніми греками, метафізичного критерію: усвідомлення людиною себе як істоти вільної у своїх думках та вчинках.

Оточуючий світ споглядався античною свідомістю – як рух абсолютно всього на тому ж місці; у категоріях перебування у спокої або обертання по великому колу. Виходив нерухомий, і разом з тим вічно рухливий Всесвіт, який нікуди не зникає за точно окреслені межі кола; цей рух був нескінченим у часі, але цілком кінцевим у своєму просторі, – таким, що вічно обертається у кінцевих межах однієї універсальної космічної кулі, у межах однієї космічної кулястості. Це, за суттю, ідея вічного повернення: від вічного кругообертання нічого нового не робиться, а одна й та сама картина світу, то відтворюючись, то руйнуючись, вічно повертається до самої себе.

Епоха Античності, як історично перша, почала із найпростіших (елементарних) філософських запитань.

Перше (історично і логічно) – «Що таке світ?». Як тільки людиною було поставлене це запитання, почала свою історію

філософія, як система знання. Був здійснений принциповий поворот в історії людського мислення та свідомості, в історії людини у цілому.

Треба пояснити світ, дати пояснення світу. Найпростіший спосіб це зробити такий: назвати «першоелемент» світу, його першооснову, й виходячи із нього описати весь світ.

Світ для них цілісний. Але що є його першоосновою? Цей підхід – цілісний монологічний світ, який можна описати, виходячи із загального принципу, – був уведений грецькою думкою на наступні 26 століть "класичної" західної людської історії.

Геніально поставлені питання давні греки вирішували достатньо спрощеними, що цілком відповідає «дитинству» людства, способами. Першооснова світу – «вода» (Фалес), «повітря» (Анаксимен), «апейрон», тобто природність як така (Анаксимандр).

Піфагор – також шукає першооснову («число», «1», оскільки вона вихідна та універсальна: нею можна отримати будь-яке число, весь світ є гармонією чисел), проте це стає принципово новим філософствуванням: логіка як універсальна властивість світобудови та людського розуму. Піфагор перший відкрив людству могутність абстрактного знання, з ним пов'язане зародження елементів наукового (понятійного) мислення.

Названі філософи, й велика кількість інших, намагалися дати відповідь на запитання «що таке світ?», їх історія назвала «досократиками» (тобто ті, які були до Сократа). Поступово, але історично й логічно неминуче, антична думка переходила на нову парадигму філософствування – не світ сам по собі, взятий ізольовано, а людина у світі, взаємовідношення «людина – світ», на новий принцип філософського запитування: «Що таке людина?». Цей принциповий поворот в історії західної філософії пов'язаний з іменем Сократа.

Розпочали софісти: вони сформулювали тезу «людина – міра всіх речей» – яка є центральною "формулою" західної культури. Вона віддзеркалює фундаментальну сутність взаємодії людини західної культури із світом західної культури. Інша справа, що у різні історичні епохи вона проявлялась різними змістами, по-різному відбивалася у різних історичних та метафізичних ситуаціях. Але сформульована вона була вже на світанку західної цивілізації, геніальною думкою Античності. Гармонія космосу є розмірною гармонією людини, проте людина розуміється не як така, що розчиняється у таємничому та

незбагненому Космосі, а як особлива виділена його частина, яка виступає мірою всіх речей.

Яким чином філософія епохи Античності відповідала на запитання «Що таке людина»? Розгалуженість відповідей була широкою, проте можна окреслити низку основних підходів. А саме:

- формула-девіз «Пізнай саму себе!» Сократа; не світ сам по собі, а людина у світі;

- це запровадження у філософію проблеми етики: "правильні" характеристики людини у правильному світі, або опис людини категорією «чеснота»; основні чесноти у Сократа, наприклад, «знання», «здоров'я», «міра»;

- як й у Сократа, головні предмети філософського інтересу Платона – людина, суспільство, держава; але етика Платона – не індивідуальна (як у Сократа), а соціальна: людина живе заради держави, а не держава – заради людини;

- Аристотель людину визначає як суспільну істоту, «політичну тварину» («зоон політікон»); життя у державі – природна сутність людини; держава покликана забезпечити людині можливість «добродесного» життя; на відміну від «ідеальної держави» Платона, у Аристотеля держава – суспільство, яке спирається на приватну власність на знаряддя праці, землю та рабів.

Завдяки Сократу, – який, сидячи на площі, веде діалоги з людьми, задаючи їм одне й те саме запитання: «що є...?» (справедливість, держава, краса,...), – у західній культурі з'являється те, що тепер ми називаємо понятійне мислення (ідея, "поняття" блага, краси...). Учень Сократа Платон – вже автор «вчення про ідеї», де ідея – певна матеріальна модель, що є зразком для всіх її втілень («дерево» та «дерева»), є досконалою, оскільки вона вічна та незмінна, та перебуває у деякому третьому світі – Гіперуранція (дослівно «по той бік неба»). Аристотель, як критик Платона, заперечує постулювання особливого самостійного світу ідей: ідея речі знаходиться "усередині" самої речі, вона є «сутність» (поняття) речі.

Ще один контекст за часів епохи Античності – пов'язаний з проблемою людини у світі та у суспільстві (він проходить через всю античну філософію), – це так звана «проблема мудреця». У Давній Греції існувала низка філософських шкіл, які навчали "механізмам" досягнення стану мудреця – тобто правильно "вписатися", "увійти" у

світ Античності: не руйнуючи гармонії Космосу, не гніваючи богів, не порушуючи законів держави, виконуючи вимоги чеснот. Найбільш відомі з них: стойкі, епікурейці, скептики, кініки (циніки), кіренаїки й ін.

Філософія (й філософствування) епохи Середніх віків.

Світ (картина світу) та людина епохи Середніх віків – ґрунтується на таких основних характеристиках:

- віра в Бога для Середніх віків – не гіпотеза, а постулат; середньовічне мислення оперує абсолютними поняттями, які через Одкровення Бог повідомляє людям; немає жодних «зон невизначеності», є лише метафізичний простір світу, який через божественне Одкровення може бути освоєним людиною;

- світ Середніх віків наче подвоєний (хоча для людини від постає цілісним) на «земний» і «небесний»; світу доданий додатковий вимір сакральних характеристик і сенсів, невидимий, але такий що має абсолютну цінність; присутність сакральної (надчуттєвої) сутності в елементах земного світу уособлювала собою церква (тільки церква залучає людей до Бога);

- найважливіші принципи картини світу Середніх віків – символізм (за принципом «буття, що більше самого себе»), канонічність, принцип несловесного вираження основних духовних сутностей в формах (релігійного) культу; культ – кожного моменту земної історії наче заново здійснюються у символічній формі всі вічно значущі події священної історії; кафедральний собор – підпорядковані йому церкви єпархії – каплиці – хрести на кладовищах, пришляхові хрести – хрестик на тілі людини, так створюється релігійно «освячений» (цілісний, "класичний") середньовічний світ; людина не мислить себе *поза* священною історією;

- Середні віки завершують собою існування *канонічних культур*, які були всю попередню історію цивілізації – коли канон транслиував у просторі і часі культурні зразки, забезпечував внутрішню стабільність картини світу; Новий час став різким відходом від цього, запустивши *проектну* за своїми механізмами культуру;

- людина у картині світу Середніх віків – регламентоване не тільки її положення у світі й у суспільстві, а й дрібніші деталі її поведінки (станові якості людини вважались природними); у Х ст.

єпископ французького міста Лана Адальберон вивів «одні моляться, інші воюють, треті працюють»; особа людини ототожнювалась із її роллю у суспільстві (тобто станом), це – ремісник, рицар, монах тощо, но не індивід; за кожним станом були закріплені наявність привілеїв або їх відсутність, коло майнових прав і обов'язків, специфічний уклад життя, характер одягу тощо; "індивіда" як такого не існувало (формула Середньовіччя «знати себе – означає знати своє місце», індивідуалізація як «хвороба душі»);

– Середні віки – "класична" так звана «культура у пошуках зразковості»: люди жили, розділяючи свої емоції з багатьма собі подібними, здійснюючи вчинки у відповідності до загальноприйнятих уявлень про похвалу і покарання, альфою і омегою будь-якої людини була соціальна спільнота, з неї виводилося і до неї поверталось всяке «Я», це духовність із абсолютною точкою відрахунку та точкою спирання у культурі, а не у людській індивідуальності.

Стосовно власне філософії епохи Середніх віків – слід звернути увагу на певні змістовні моменти, які викладені нижче.

Формування офіційної релігійної догматики поставило перед християнськими ідеологами завдання систематизувати християнство, у першу чергу для боротьби з єретичними вченнями (ті хто зробили найбільший внесок у боротьбу проти «єретиків», були оголошені святими та названі «отцями церкви»).

Зокрема, Блаженний Августин (Аврелій Августин), який стоїть у витоків середньовічної християнської філософії, IV-V ст. н.е. Праці Августина – сполучна ланка між античним Платоном та Середніми віками; у своїх текстах у формі молитви він розповідає про своє життя, яке відрізнялось неспокоєм, постійним пошуком та помилками, поки він не набув внутрішній спокій у християнстві. Аж у XIII ст. Хома Аквінський створює нову (другу) модель ортодоксії, а до того панує теоцентрична філософія Августина (філософія першого етапу Середніх віків), перша модель ортодоксії (патристика):

– «Бог первинний»: вищість душі над тілом, почуттів над розумом; світ не має самостійного існування;

– Бог – найвища сутність; Бог – причина існування та будь-яких змін усякого сущого;

– пізнання Бога і божественної любові – єдина сповнена смислу цінність людського духу (це вносить світло у людський дух);

- спрямованість до Бога для людини є природною, і тільки через поєднання з Ним людина може досягти щастя;

- основний принцип Августина – формула «вірю, щоб розуміти» («credo, ut intelligam»), беззаперечний пріоритет віри над розумом;

- Бог – єдина вища і верховна сутність, джерело істини і краси – відкривається людині виключно через віру, а не через розум.

Наприкінці XII ст. центром єретичного руху стає Південна Франція. У своєму полюванні на єретиків римська церква спиралась на допомогу завзятого августиїнського монаха Домініка де Гусмана. Озброївшись особливими повноваженнями у боротьбі з єрессю, Домінік де Гусман створив у 1215 р. у Тулузі спеціальний орден домініканців, який затвердив папа Гонорій III. Саме ця «варта Христова» очолила пізніше інквізицію. З надр домініканського ордену вийшов середньовічний католицький філософ Хома (Томас) Аквінський – систематизатор ортодоксальної схоластики, засновник томізму (зростав авторитет Аристотеля, й у 1231 р. створена спеціальна комісія з перевірки праць Аристотеля щодо їх можливого пристосування до католицького віровчення, за дорученням римської курії цим займався і Хома Аквінський, його вчення – християнізований аристотелізм – отримало назву томізму):

- виникає як раціоналізація християнського вчення; за допомогою розуму легше "розуміти" істини віри;

- поставив розум на службу вірі й релігії; завдання філософії – пошук раціональних шляхів доведення істинності всього того, що проголошує віра;

- не знаходження істини, а викладення уже даної у Одкровенні істини за допомогою розуму;

- християнська віра стоїть вище за розум, але вона не суперечить розуму; істини віри є надрозумними, але не протирозумними;

- кінцева мета людини – пізнання Бога; шлях до цієї мети сповнений випробувань – розум веде людину до морального порядку, який виражає божественний закон, він раціонально охороняє чистоту віри від помилок;

– положення «Бог є» є самоочевидним, як для віри, так і для розуму; воно не потребує логічних доведень; доказів своєї правоти потребує людина, що йде до Бога;

– «Навіщо Бог наділив людину розумом, якщо розум нічого не може сказати про Бога? Віра і розум повинні взаємодіяти таким чином, що розум через свої можливості повинний постачати вірі аргументи її правоти» – ця теза Х.Аквінського й до сьогодні є офіційним принципом взаємозв'язку віри і розуму;

– теорія чеснот: до традиційно грецьких чеснот – мудрість, мужність, помірність, справедливість – додав християнські: віра (у Бога), надія (на Бога), любов (до Бога).

Філософія середньовічної схоластики сприяла поширенню у Середні віки принципу «Philosophia theologiae ancilla» (лат.) – «Філософія служниця теології».

Філософія (й філософствування) епохи Нового часу.

Нова історія людства (епоха Нового часу) розпочинається добою Відродження (у Франції вона отримала назву Ренесанс).

Відродження – це «відкриття світу та людини», час енергійних і жадібних до життя людей, з гарячою кров'ю та земними, іноді кривавими пристрастями, не вільних від забобонів, але цілком тверезих і реалістичних, сторонніх трансцендентності та байдужих до релігії, з індивідуалістичним культом сильного характеру, жагою слави, чутливих до краси, пройнятих артистизмом, який замінив їм мораль. Народження нового типу мислення, нового типу світогляду, нового типу моралі, нового типу почуття прекрасного й т.ін.

Епоха Відродження була духовним переворотом у кінцевому рахунку всесвітнього значення, – хоча стався він у невеличкому регіоні (переважно у декількох містах – Флоренція, Рим, Венеція, Неаполь) та дуже скороминуще (в Італії біля 1350-1550 рр., а потім у деяких західноєвропейських країнах наприкінці XV ст.).

Культура історично вперше стала не канонічною, а *проектною* – здійснювалась не як підсумок, а як процес, головним джерелом розвитку ставало експериментування з наявним духовним матеріалом. Таким чином напрацьовувався ідеал гармонії, не існуючий раніше в історії.

Людська свідомість, пристосована до сприйняття вузького кола догматичних істин Середньовіччя, "виявила" у світі сліди античної

культури, й, виступаючи арбітром Античності та Середніх віків, людина епохи Відродження почала мислити сама (інтерес до античної культури оцінювався як форма особистого відродження).

Ідея суверенності людського розуму, інтелектуальне право мислити адогматично – це було найголовнішим у культурі епохи Відродження; а, отже, автономія, свобода, цінність та реальність окремої людини. Людина заповнює собою світ; у людині згортається та із людини розгортається світ.

Це – так звана «революція у свідомості людини» епохи Відродження й Нового часу (людина вивільнюється від середньовічних станових «поз» і «ролей», у певному сенсі стає "нічим", проте вона стає *суб'єктом* будь-якої діяльності) та створювання нової «моделі світу».

Нову історію людства, епоху Нового часу в історії людства створив фактично так званий «абстрактний індивідуалізм» людини Нового часу. Про що йдеться?

Колись Античність, як колиска західної культури, поставила питання *про право* західної людини на свободу, реалізувати це право тоді, у ту епоху, людина ще не змогла. А от за часів Нового часу – західна людина отримує на рівні буття, свідомості і мислення реальну можливість реалізації того права на свободу, про яке заявила епоха Античності. Основою (підставою) та формою реалізації свободи людини (людини як такої, а не кожної конкретної людини, як і раніше мова йде про "класичні" правила побудови картини світу) виступає *діяльність*. Діяльність – принцип, який перетворює людину на $S_{нч}$, сам суб'єкт розуміється як епіфеномен діяльності. Діяльність – взаємодія людини як такої із світом як таким; людина у процесі діяльності наче добуває (витягує) з себе свої сутнісні сили.

Але якими є «правила» (діяльності)? З усвідомлення цього запитання розпочинається власне епоха (і філософія) Нового часу.

Центральне місце у філософії Нового часу посідає Рене Декарт (1596-1650). Він відповів на фундаментальне запитання – яким чином людина є "присутньою" у картині світу Нового часу.

Раціоналізм НЧ (засновником якого став Р.Декарт) розуміється у широкому смислі: як визнання можливості і здатності людського розуму, тобто людини, зрозуміти світ Нового часу (у залежність від активності людського розуму ставиться стан будь-якої області природного та соціального буття людини). Філософи Нового часу

побачили у розумі фундаментальне джерело будь-якої активності людини. Зміст концепції людини Нового часу можна сформулювати так: «Що я таке? – Річ, що мислить» («*cogito ergo sum*», «мислю, отже, існую» Р.Декарта). Людина – ніщо, яке здатне стати всім за допомогою розуму, освоюючи розумом природний і соціальний простір навколо себе.

На цьому будується гносеологічний (пізнавальний) оптимізм Нового часу: упевненість в існуванні істини світу; можливість її досягнення людським розумом (людиною); і використання її людиною для свого комфортного улаштування у світі.

Тому треба спочатку знайти «самі прості і абсолютні начала», а потім на їх фундаменті будувати ясну, несуперечливу й «істинну» модель картини світу, яка дасть людині принципову можливість жити. Це – «наука» у широкому сенсі її розуміння (як логічна культура епохи Нового часу), наукова картина світу.

Посеред основних ознак і характеристик науки – як логічної культури Нового часу – слід назвати такі:

- при переході від Середніх віків до Нового часу єдиний, всеохоплюючий божественний інтелект "розколовся" на так звані «пізнавальні здібності» людини;
- людина як загальний суб'єкт діяльності і пізнання у пізнанні і діяльності спрямувала свою активність на світ, як об'єкт, що їй протистоїть;
- це означало, що зовнішню дію об'єкта (на суб'єкт) необхідно було представити у формі знятого руху думки, як формули її виведення – так з'явився дедуктивний розсудок; логіка у широкому сенсі перетворюється на «логіку розсудку», у «монолог розсудку»;
- необхідно було ізолювати об'єкт (світ) як предмет пізнання – так з'явився науковий експеримент;
- сила пізнавального мислення людини – не у ній самій, а в її здатності застосовувати загальну пізнавальну силу загального суб'єкта; при цьому інформацію на виході вона формулює як судження строго формальне, придатне для спільного соціального використання (діяльності);
- закріплення суб'єкта мислення (людини як такої), який все більш глибоко занурюється в об'єкт пізнання (світ), набуваючи все

нові і нові знаряддя пізнання, – наука як монолог розсудку у "дурну нескінченність";

– оточуючий світ – як єдиний логічний простір, який "обслуговується" дедуктивним розсудком людини (як такої);

– вимога перевірки всякого знання за допомогою «природного світла» розуму (Р.Декарт): існують «природжені ідеї» розуму, завдяки яким людський розум схильний до аксіом та очевидних вихідних положень; логічний ланцюжок дедукції, яка йде слідом за достовірними аксіомами, робить кожну наступну ланку такою ж достовірною; плюс «істинний метод»;

– наука – за допомогою понять (а утворення понять суть активності людського розсудку як самостійної пізнавальної здібності) людина "приписує" закони і теорії світові, заставляє світ "зважати" на свої розумні судження.

Наука історично та логічно стала третім, найвищим, й останнім, варіантом створення "класичних" людини і світу у західній культурі.

2 Завдання на СРС, для самостійного вивчення теми.

1. Виходячи з основних ідей філософії Сократа, прокоментуйте його максиму: «Не достатньо жити, щоб мислити, треба мислити, щоб по-людські жити».

2. Розвиваючи філософствування досократиків, Платон теж шукає першоначало світу – «ідея», «ейдос», об'єктивний світ ідей стає тим загальним знаменником, який Платон підводить під цілісність та єдність світу. Поясніть.

3. Розтлумачте знаменитий сюжет про «Печеру Платона», наведіть сучасні інтерпретації цього сюжету.

4. Опонент Платона – Демокрит: «світ складається не із ідей, а із атомів». Розтлумачте.

5. Що стоїть за відомим історичним висловлюванням Аристотеля: «Платон мені друг, але істина є дорожчою».

6. Формальна логіка Аристотеля: порівняйте такі форми силлогізму (посилка – посилка – висновок) Аристотеля, як – «Всі люди є смертними. / Сократ є людиною. / Сократ є смертним» з «Всі люди є смертними. / Жодний собака не є людиною. / Собака не смертний» та з «Сократ дурний музикант. / Сократ людина. / Сократ дурна людина».

7. Прокоментуйте давньогрецьку філософську школу стоїцизму й філософію її представника Сенеки («дядька християнства»), який, як відомо, був сучасником й вихователем Нерона, одного з найжорстокіших та розбещених римських імператорів.

8. Проблема співвідношення віри і розуму – розтлумачте її становлення та розвиток (етапи, внутрішня логіка змінювання цих етапів) протягом епохи Середніх віків.

9. Оцініть місце та роль диявольського світу у картині світу Середніх віків. Прокоментуйте специфіку взаємовідносин за часів християнського Середньовіччя західної культури «людина / Бог» – «людина / диявол».

10. Заключним етапом Середніх віків стала епоха Реформації (Мартін Лютер, його праця «Про свободу християнина» і протестантська етика). Прокоментуйте – про що тут йдеться.

11. Феномен географічних відкриттів Нового часу, вислів Данте «моя країна – весь світ» тощо – поясніть притаманність цих явищ саме людині і світові Нового часу.

12. Образ літературного персонажу Робінзона Крузо англійського письменника Д.Дефо став показовим для опису людини та світу епохи Нового часу. Поясніть.

13. Міфологія – релігія – наука (як системи знання людини про світ) – спробуйте порівняти міру "раціональності" цих систем знання.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ ТА У СУЧАСНОМУ СВІТІ

ТЕМА 2.1

НЕКЛАСИЧНИЙ "ФОРМАТ" МИСЛЕННЯ ЛЮДИНИ У СВІТІ: ЗМІНА ПАРАДИГМ

1 Стисле роз'яснення щодо основних, найбільш цікавих та таких що є складними змістовних моментів та питань – на які слід звернути увагу при вивченні даної теми.

При переході від Нового часу до Новітнього часу людство переходить певний рубікон: на заміну *класичним* історичним епохам (Античність, Середні віки, Новий час) приходять епохи *некласичні*.

Колись в історії людства відбувся потужний соціокультурний "стрибок" – із настанням епохи Нового часу настала «нова» історія людства (з її промисловою та науково-технічною революціями). "Стрибок" людства у свою «новітню» історію (який відбувся номінально з приходом XX століття, а реально у 70-х рр. XX ст.) – є набагато більш потужним... Відбувається ціла низка істотних, і дуже відчутних, зрушень у світі та у культурі, у людському бутті та у людській свідомості.

Некласичний світ – це, перш за все, світ, в якому живе "некласична" людина.

Спочатку – **«класична» картина світу (модель картини світу) і «класична» людина** (класичний формат мислення людини у світі) – мовою філософії:

- класична картина світу (і місце людини у ній) розглядається і конструюється, виходячи із єдиного принципу (начала);

- класичні епохи: світ – певний варіант статичної гармонії (міфологічної, релігійної, наукової);

- людина – як діяльна раціональна істота (відповідно до міфологічної, релігійної чи наукової раціональності конкретної епохи) є носієм (та реалізацією) цього сенсо-утворюючого принципу своєї монологічної картини світу;

- оточуючий людину світ – це у певному смислі однозначний, завжди наявний фонд знань та зразків діяльності, які об'єктивно має у своєму розпорядженні людина як така, самою своєю присутністю у світі як такому;

- універсалізм, претензія на єдиність (одиничність) тлумачення сенсу культурних змістів і цінностей; будь-яка множинність є непритаманною, чужою;

- можуть бути тільки одна істина, одна філософія, одне розуміння добра тощо (ці класичні претензії на універсальні побудови у сфері науки, мистецтва, моралі, політики тощо у некласичному світі будуть радикально зруйновані; будь-яка подоба порядку потребує негайної «деконструкції» (тобто вивільнення із нього сенсу);

- класична культура завжди пов'язана з чіткими орієнтирами, з чіткою системою загальноновизнаних цінностей, з чіткою логічною послідовністю мислення (безглуздо, наприклад, читати «Анну Кареніну» з кінця, щоб зрозуміти, чому вона кинулася під поїзд, слід читати спочатку);

- основні принципи класичної філософії: раціональність, трансцендентність, метафізичність, логоцентризм (уявлення про центральне положення у структурі розуміння "логосу");

- класична раціональність – ідея всезагальності мірок розуму; дійсність (світ) відповідають міркам розуму; класичний світ є співрозмірним людському мисленню; усуваючи "похибку" власної суб'єктивності, мислячий індивід наближається до отримання «чистого» знання про світ універсальною свідомістю;

- класична історія культури – це «історія ідей (вічних ідеалів)» гомогенного універсуму, утримування перед мисленням поглядом трансцендентального цілого, системи, ієрархії, єдності; на відміну від некласичної історії – історії «серій», «сінгулярностей» (одиночних подій) і «регулярностей», що підвладні тільки "закону" випадковості, коли неможливо відновити континуум сенсу;

- класичні моделі світобачення завжди були впорядковані – тобто мали центр, вісь сенсу та розумно влаштовану систему предметів і властивостей; навколо центру групувалися цінності у вигляді бінарних опозицій (рай-пекло, добро-зло, розум-неосвіченість, прекрасне-бридке); у такій картині світу людина знаходила своє місце, задане тією чи іншою сутністю – homo sapiens, homo faber, homo volus, homo affectum, homo ludens тощо.

«Некласична» картина світу (модель картини світу) і «некласична» людина (некласичний формат мислення людини у світі) – мовою філософії:

- відмова від монізму, уніфікації, логоцентризму, множинність, спрямованість до хаотичності, криза антропоцентризму; розум відмовився від трансцендентного;

- некласична картина світу (некласична реальність) принципово множинна, перервна, конфліктна, розколота на безліч дрібних шматочків, мозаїчна, фрагментарна...; її неможливо (на відміну від класичної) підвести під єдиний загальний знаменник (вже

у 1905 р. Спеціальна теорія відносності А.Ейнштейна руйнує уявлення про єдність, однорідність, неперервність простору і часу);

- руйнується монологізм побудови картини світу та засад людської діяльності у ньому; точку зору метафізичного монізму, що світ є єдиним й треба віднайти та артикулювати таку єдність, Ф.Ніцше назвав «примарним сном старої метафізики»;

- онтологія (вчення про буття) та гносеологія (філософська теорія пізнання), в рамках якої реальність вважалась такою, що могла бути підданою переведенню у «розумний» стан (у класичному розумінні), себе вичерпала; відмова від зазіхань на цілісність та повноту монологічного обхвату реальності;

- людина принципово не може знайти у світі ніякого Єдиного Змісту (некласична філософія назве його «нарративом», «метанарративом»); людина має запобігати безплідним іграм в Істину;

- світ – принципово відкрита можливість безкінечно-можливого буття; людина входить у відкриту, розімкнену безкінечність; людське життя – як калейдоскоп подій, й тільки;

- перебудова мислення, яка приписує світу бути ірраціональним;

- світ більше не є співрозмірним людському мисленню; світ більше не тільки не піддається людським зусиллям переробити його розумом на однозначно зрозумілий (у класичному розумінні), але й не вміщується у жодні теоретичні схеми; формула Ж.Бодрійяра «подія завжди випереджає теорію»;

- некласична формула «існування передуює сутності» (Ж.-П.Сартр) замінює класичну формулу (наукового пізнання світу) «сутність передуює існуванню»;

- поєднання світу у більш-менш цілісну картину світу відбувається усередині *конкретної* свідомості; «Lebenswelt» («індивідуальний життєвий світ») окремого представника світу – за допомогою цієї філософської категорії світ у свідомості людини постає як певна цілісність; індивідуальна відповідальність конкретної людини за свій варіант "інтерпретації" смислово-розімкненого світу;

- світ – це «великий дослідницький центр», де випробовуються, заново створюються, руйнуються й створюються знову нові людські форми; людина живе у ситуації «між-буття»;

– неklasична людина «закинута у світ» (вона не має фіксованого місця у світі); увесь світ навколо людини (суспільство, держава, історія, мораль тощо) – явні або замасковані форми «закинутості» людини у світ; категорії класичної філософії Добро, Істина, Краса тощо більше не в змозі тримати культуру; людині треба жити так, наче жодних універсалій не існує;

– хаос концепцій, підходів, стилів тощо; не передбачається ніякого узгодження між ними; світ як множинне, рухливе, нелінійне, неієрархічне, безкінечне, неструктуроване, несистемне явище;

– за М.Бубером, класична людина живе у світі як вдома (це так звані «епохи облаштованості»), неklasична людина живе у світі як у дикому полі (це «епохи безпритульності»);

– людина втрачає «комфортне» (у розумінні класичних епох) місце того, хто собою персоніфікує Абсолют; людина перетворюється просто на «промовця» світу, стає підсобним знаряддям культури;

– з іншого боку, людина, що перетворюється лише на «промовця» картини світу, – тим самим вона стає *практичним* інструментом картини світу; це – *комунікативна парадигма* філософії Новітнього часу, на відміну від онтологічної філософії Античності і Середніх віків та гносеологічної філософії Нового часу;

– на заміну класичному пізнанню (як «оволодінню розумом світу») тепер – «взаємодія зі світом»; "Істина", яка у класичному пізнанні людини Нового часу мала статус остаточного результату знання людини про світ, тепер ця категорія перетворилася на порожнє слово; картина світу (культура) – нескінчений процес інтерпретації (а не результат класичного «знання»);

– на відміну від наведених вище "правил" читання класичної «Анни Кареніни» Л.Толстого, роман «Хазарський словник» сербського письменника Мілорада Павича (1984) побудований по принципу мережі (за зразком побудови мережі Internet, що стала складовою людської повсякденності постмодерністського світу, й яка є нескінченною системою посилань); склад словника становлять «Червона книга» (християнські джерела) / «Зелена книга» (ісламські джерела) / «Жовта книга» (єврейські джерела) про хазарське питання; сюжету у класичному розумінні немає; три книги словника – збірники записів про персонажів та події, які згадуються у романі, проте у різних книгах вони розповідаються історіями з різними подробицями;

роман можна читати у довільному порядку, збираючи – через окремі статті словника, що посилаються одна на одну – мозаїку історії головної теми; зовсім необов'язково читати все; можна сприймати фрагментарно, частинами; читання – нелінійне; читач бере те, що йому треба, що йому подобається; автор не домінує, немає жодної основної ідеї, яку він хоче висловити;

– це так звана «культура ризом»; така культура – це своєрідний шведський стіл: усе накрито, величезний вибір – кожний бере те, що йому подобається; немає імперативу з'їсти все, як це було у класичній культурі.

2 Завдання на СРС, для самостійного вивчення теми.

1. Поясніть філософську тезу про те, що – у некласичному світі, в якому класична людина вже давно би пішла з авансцени історії, некласична людина почуває себе цілком "нормально" – робить неможливе, мислить немислиме (з точки зору класичних епох).

2. Для людини некласичного світу західної культури притаманним є феномен «соціальності наодинці із собою». Поясніть, про що тут йдеться.

3. Прокоментуйте, за власним вибором, будь-яке літературне есе аргентинського письменника-інтелектуала Хорхе Луїса Борхеса (найбільше читали у Європі 1960-80-х рр.), який дав, мабуть, найпотужніше філософське обґрунтування ситуації ірраціональності західної культури XX ст.

4. Одне із перших "визначень" некласичної людини запропонував французький філософ Ж.-П.Сартр – людина як «істота без сутності». Прокоментуйте.

5. У класичні епохи – розум вважався сильнішим за світ, світ визнавався підвладним обробці розумом, і людина відносно "легко" засобами розуму справлялася зі світом. Некласична епоха Новітнього часу виходить з того, що розум та світ – рівносильні суперники. Поясніть.

6. Істина – вище досягнення пізнання (класичне мислення) / Істина – небезпечне хибне уявлення, ілюзія думки (некласичне мислення). Поясніть.

7. Прокоментуйте вислів Х.Л.Борхеса (стосовно некласичного мислення): «Інтелектуальний інстинкт проявляється у тому, що ми шукаємо, знаючи, що ніколи не зможемо знайти».

8. Спробуйте віднайти та проаналізувати елементи неklasичного філософствування у філософів попередніх історичних епох (Сократа, Діогена, Оккама, К.Маркса й інших).

9. Комп'ютерні ігри – непересічний феномен ХХ-ХХІ ст. (сучасна людина частіше грає у комп'ютерні ігри, ніж бере участь у політичних виборах, ніж ходить у магазин...). Прокоментуйте, з чим це може бути пов'язано, на вашу думку.

10. Класичні та неklasичні міфологія / релігія / наука – яким чином мають бути сформульовані критерії їх розрізнення.

ТЕМА 2.2

ФІЛОСОФІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ (ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ)

1 Сисле роз'яснення щодо основних, найбільш цікавих та таких що є складними змістовних моментів та питань – на які слід звернути увагу при вивченні даної теми.

Елементи неklasичного філософствування можна віднайти у багатьох філософів та філософських вченнях за часів класичної історії людства. Проте початком філософії Новітнього часу слід вважати **філософію Фрідріха Ніцше** (1844-1900).

Ф.Ніцше й сам писав про новий тип філософствування, який прийде із ХХ століттям – філософія як «спокушання», філософ як «спокусник», а людина-читач як така, що власним інтелектом знаходить свій власний варіант системи смислів, «спокушається» на власний розсуд, по своєму.

Філософія Ф.Ніцше (у цілому) – це сукупність тез, поєднаних певною тематикою. Найбільш відомими, й цікавими, з яких є «сутність життя – воля до влади», «», «».

Знаменитою тезою «сутність життя – воля до влади» описується філософія «надлюдини» Ф.Ніцше (це – одна з центральних тез його філософії):

– по ХІХ ст. включно "механізм" «класичних» картин світу західної культури зводився до того, що людина (як така) дивиться на світ (принципово інше, ніж людина, незрозуміле) через певний "екран" (який створюється міфологічним в епоху Античності, релігійним в епоху Середніх віків або науковим в епоху Нового часу

знанням), й тоді людина отримує принципово зрозумілу для себе картину світу;

- із наближенням ХХ ст. (тобто століття, яке змінює соціокультурний механізм побудови картини світу), А.Шопенгауер (у своїй праці "Світ як воля та уявлення", 1844) оголошує світ *волею* – абсолютною світовою волею, яка субстанційна, ірраціональна й є причиною будь-яких «уявлень»; світом рухає деяка світова воля;

- світ як уявлення – існує завдяки і для людини, він обумовлений тільки людиною і без неї ніщо; так розпочинається неklasичний перехід світу у «ніщо», залишається тільки людина;

- згідно з Ф.Ніцше, воля – не абсолютна світова, а конкретна, людська; світом рухає система людських воель, основна з яких – так звана «воля до влади» (що більш правильно перекласти як «воля до життя»); так народжується філософія надлюдини;

- у світі, в якому більше немає місця для загального для всіх "екрана" (за новими правилами вписування людини у світ, єдиний екран втратив сенс), людина поставлена в умови необхідності створювати власний персональний екран собі сама;

- така людина – яка створює собі світ принципово із себе, й несе за свій варіант картини світу персональну відповідальність перед собою, – отримує нову якість людини, нову людську природу *надлюдини*;

- більше немає моно-логічних класичних світів – на які треба або дивитися (міфологічний світ Античності), або брати як абсолютну істину (релігійний світ Середніх віків), або пізнавати (науковий світ Нового часу); неklasичний світ Новітнього часу – це «продукт людського бажання»; уявлення про реальність поза людською суб'єктивністю – примарне сновидіння старої (класичної) метафізики.

Не менш знаменитою є теза філософії Ф.Ніцше «Бог мертвий» («Gott ist tot»):

- «щоб жила надлюдина, повинні вмерти всі боги» – тому Ф.Ніцше є колосальним та послідовним філософським критиком християнства, західного Бога, християнської моралі (християнства – як теоретичного, ідеологічного, соціального "автора" абсолютної моралі);

- християнську мораль критикує як абсолютну мораль, як *над-людську* (*над-особистісну*) структуру, яка заважає людині жити

самостійно (іншими словами, яка спотворила справжні людські цінності);

- абсолютна мораль – це «соціальна гамівна сорочка», яка вбиває у людині «інстинкт волі» (інстинкт життя, життєвість);

- абсолютна мораль – нав'язування людині відповідей на всі складні моральні запитання; відповіді на них має давати не абсолютна мораль, а саме життя; надчуттєве – «це проповідь Ніщо, тільки замість цього "ніщо" говорять "інший світ", "бог"»; «віра обґрунтовує ілюзію»; «віра врятовує, значить, вона бреше»;

- «смерть Бога» відкриває для людини нові горизонти; вона робить неможливою стратегію зведення всього світового розмаїття до принципу «Єдиного» та відкриває людині всю різноманітність й плюралістичність світу.

Продовженням тези «Бог мертвий» є знаменита теза філософії Ф.Ніцше «Переоцінка всіх цінностей»: вустами свого Заратустри Ф.Ніцше говорить «про три перетворення духу»: про те, «як дух зробився верблюдом, верблюд левом і, нарешті, лев дитям»; верблюд – тягне на собі увесь вантаж людської культури, це "витривалий дух", нав'ючений усім тим, що було зроблено раніше; але шлях верблюда веде у пустелю: той, хто обмежився засвоєнням створених іншими зразків, той безплідний; у пустелі відбувається перетворення верблюда на лева – «свободу хоче він здобути собі і стати господарем своєї власної пустелі»; лев зятято заперечує тисячолітні цінності, завойовує собі право створювати власні; проте йому слід стати дитиною, "дитям", щоб творити нові цінності у безвинності й у задоволенні, у безкінечній життєвій грі; так Ф.Ніцше бачить народження світу (культури) ХХ століття.

У світі немає «поганого» і «гарного» – це вигадала людина, яка придумала мораль; у світі є реальність. Життя повинне перетворитися на насильницьке нав'язування *власних* форм (у світі не може бути нічого більш прекрасного). У книзі "По той бік добра і зла" (1886) Ф.Ніцше заявляє: «Ах, якби ви знали, яким близьким є той час, коли все буде по-іншому!».

На межі ХХ ст. у західній культурі відбувається перехід від «класичної моделі» буття до «некласичної».

Суть нового філософського підходу ХХ століття до світу і до людини:

– зміщення акцентів з «об'єктивного буття» світу та людини на їх «суб'єктивне буття»; у філософії з'являється своєрідна онтологія, що має справу не із світом у цілому, а саме з людиною в її специфічному вимірі; в центрі уваги опиняється *суб'єктивне буття* людини (або природа людської суб'єктивності як такої), взяте наче у своїх джерелах та таке, що розглядається як особливий вид реальності; так званий «об'єктивний» світ виноситься за дужки – і ним нехтують;

– про це – *філософія феноменології* I-ої половини XX ст. (Е.Гуссерль, М.Мерло-Понті, А.Шюц): у розподілі світу на «ноумен» (світ сам по собі) та «феномен» («явище», у тому смислі, що це не сутність, а щось у тому вигляді, як воно являється людині), який йде від І.Канта, перевагу слів віддавати саме феноменам; людина поміщується у феноменальний світ (безмежне поле феноменів); світ висвітлюється спрямованою на нього людською свідомістю;

– людська суб'єктивність розглядається як реальність, що відокремлена від решти світу, як реальність, що привносить у світ сенс; без того сенсу, який вносить у світ людське «Я» окремого представника світу, у світі сенсу немає, й принципово бути не може; віднині немає реальності безвідносно до людини;

– формується новий сенс людської орієнтації у світі – не тільки й не стільки на зовнішню результативну діяльність (як вважала попередня філософія); розкриття справжніх вимірів людського буття відтепер – у власне індивідуальній, непідвладній об'єктивації, сфері людського існування; це – «екзистенційна» цінність індивідуального життя, вона відтепер є своєрідною сферою абсолютного, що специфічно розуміється;

– про це – *філософія екзистенціалізму* I-ої половини XX ст. (М.Гайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Камю): екзистенція (сам термін був запроваджений С.К'єркегором, Essenz - сутність, Existenz - існування) – позначає неповторність, унікальність, принципову суб'єктивність існування окремої людини; людина у своєму ставленні до світу здійснює свою екзистенцію; людина існує настільки, наскільки здатна "потужністю" своєї екзистенційної енергії оформити для себе світ, улаштувати персональну «екзистенційну нішу» у ньому; людина нав'язує світові унікальність своєї екзистенції.

Світ Новітнього часу – як так званий «світ абсурду»:

– поняття «абсурд» в його сучасному філософському значенні ввів письменник А.Мальро – абсурд як характеристика існування людини у сучасному світі; абсурдними слід вважати всі параметри людського буття у світі: абсурдне життя, абсурдне самогубство, абсурдна свобода тощо;

– абсурд – як механізм "уписування" людини у світ в ситуації західної культури ХХ ст.;

– світ втратив цілісність; це – світ, який не підпорядковується єдиній логіці (його більше неможливо описати, виходячи із єдиного принципу); картина світу перестала бути монологічною (як в усі класичні епохи); у світ абсурду – у такий світ принципово неможливо однозначно увести розум; у такому світі немає основ, або можна сказати так – вони є, але вони абсурдні; це ситуація розуму, який усвідомлює абсурдність свого уписування в світ;

– абсурд не у людині самій по собі, і не у світі самому по собі, а в їх спільній присутності; це своєрідна тріада, вона є одночасно дуже простою й дуже складною.

Показовою – з огляду на нові принципів уписування неklasичної людини у неklasичний світ Новітнього часу – є **філософія неklasичної науки ХХ ст.:**

– вона – про множинність можливих *наукових* «картин світу» у світі Новітнього часу;

– описати більш-менш складне явище за допомогою однієї системи термінів (однієї теорії) неможливо; будь-яка термінологічна система здатна представити світ лише у певному теоретичному ракурсі, кожний з яких (ракурсів) несе про світ певну інформацію, й не більш того; множинність інтерпретацій – це, по суті, множинність теоретичних ракурсів бачення світу; це добре відомо, наприклад, фахівцям комп'ютерних наук, які описують світ великою кількістю комп'ютерних мов;

– колись (в епоху Нового часу) класична наука однозначно пояснювала людині, що є світ та як у ньому жити); тепер навіть "мода" стає чинником визнання/невизнання наукових теорій у сучасному світі; усе, що не пройшло через моду, й не визнано нею, не може стати елементом культури; спочатку повинні стати модними, наприклад, "теорії" дієт;

– К.Поппер, один із найвпливовіших філософів науки ХХ ст. (1902-1994): принцип «методологічного плюралізму» (заперечення єдиних методологічних стандартів); знання є науковим, якщо може бути не підтвердженим, а спростованим досвідом; для спростування теорії потрібний не тільки факт, але й інша теорія;

– П.Фейєрабенд (1924-1994): принцип «пізнавального анархізму» та «принцип розмноження теорій» (проліферації); створення альтернативних теорій прискорює розвиток науки; різні теорії є принципово непорівнянними; наука так само раціональна (або нераціональна), як і релігія, міфологія, мистецтво, побут; наука нічим не відрізняється від міфу, релігії (наука, міфологія, релігія мають однаковий статус у суспільстві).

Філософія постмодерністського світу.

Перші ознаки постмодернізму з'являються наприкінці 1950-х рр., в італійській архітектурі і американській літературі; наприкінці 1960-х рр. – в інших сферах культури та стають вельми стійкими. У 1969 р. виходить стаття Леслі Фідлера «Перетинайте кордони, засипайте рівчаки», демонстративно надрукована у "Playboy", вважається оголошенням "початком" постмодернізму. Як особливий феномен, постмодернізм цілком виразно заявив про себе у 1970-і рр.

У 1975 р. архітектор і теоретик мистецтва Чарльз Дженкс застосував поняття постмодерну до архітектури (йшлося про множинність форм раціональності у межах мистецтва архітектури; про можливість зовсім різних стилів та напрямків). У 1979 р. виходить книга французького філософа Ж.-Ф.Ліотара «Стан постмодерну». У 1980-і рр. постмодернізм розповсюджується всім західним світом, досягає справжнього триумфу, стає інтелектуальним фірмовим знаком сучасності. Цікаво, що американський культуролог Х.Д.Сільверман стверджував, що «постмодернізм немає батьківщини», а французький філософ Ж.Дерріда най-постмодернішою країною вважав Японію.

Філософія постмодерністського світу: основні характеристики:

– зникає навіть мрія про монолізм; примирення із множинністю; у картині світу глобальний поліцентризм; постмодернізм смислові фігури множинності захищає у культурному відношенні; усе рівно-випадково, так само як й їх (таких фігур множинності) смислова ієрархія та субординація;

– установка на радикальний плюралізм, відмова від будь-якого "центрування" картини світу та її смислових структур; смислова структура множинності; існування розуму допускається теж лише у сенсі «відкритого» або «множинного»; «сумною є участь філософії, якщо вона не дозволяє думати про речі то так, то по-іншому» (німецький філософ Одо Марквард);

– класична ідея універсального коду дійсності, якому підпорядковані всі знакові (смислові) системи, як «шкідлива вигадка»; постмодерністському світові притаманна множинність життєвих світів, плюралізм картин світу, жодна з яких не може претендувати на універсальність; радикальна плюральність як позитивне явище; множинність світів, концепцій моралі (науки, мистецтва, релігії тощо), соціальних стосунків...; немає Бога, Істини, Розуму – є тільки люди, які потребують стратегії спільного життя;

– людина – тільки децентрований "голос" презентації світу;

– у XVI ст. Мартін Лютер заявляв: «на тому стою, і не можу інакше»; у XIX ст. С.К'єркегор відповів: «на тому стою, на голові чи на ногах – не знаю»; кредо сучасної людини-постмодерніста «стою на тому, але можу де завгодно і як завгодно» (О.Марквард); для сучасної людини запитань «навіщо?», «чому?» й т.ін. не існує – все, щоб вона не робила, вона робить *просто так*; бачення повсякденного реального життя як театру абсурду;

– заперечення всілякого роду норм і традицій (у всьому, навіть, включно з правилами поведінки людини);

– у картині світу глобальний поліцентризм, інтерпретативне мислення;

– прийшов кінець конструкту «суб'єкт»; це так зване «скандальне» філософствування, філософствування без суб'єкта; розпад суб'єкта як центра, який продукує систему поглядів, уявлень, представлень; декларується «нова філософія» – як маргінальний кітчевий філософський дискурс;

– постмодерністське мистецтво втрачає автора – воно не є авторським мистецтвом; постмодерністський світ отримав назву культури second hand – цитування, імітація, ситуація художнього запозичення, аж до симуляції запозичення, рімейк, реінтерпретація, експлуатація напрацьованих попередніми епохами форм, клаптиковість і тиражування, дописування від себе класичних творів, сучасний "автор" не творить, а відбирає, комбінує, переносить й

розташовує на новому місці, містить в інший контекст; пристосування попередньої культурної традиції до нових життєвих обставин, до нових технологій презентації, до нових стереотипів сприйняття; ніколи не слід сприймати серйозно сучасне мистецтво. це – гра в ідеї, гра у сюжет (який є легко замаскованою алюзією, натяком на відомі сюжети з попередніх епох), гра в поняття; суттєва ознака постмодерністського мистецтва – карнавалізація (одним із найголовніших способів вираження сучасного митця, так само як і політика, журналіста, священика тощо, є "performance" (презентація), дія, спрямована на взаємодію з глядачем, театральність, робота на публіку.

Однією із найпотужніших філософських течій Новітнього часу й постмодерністського світу є **філософія мови**:

- мова – як специфічна реальність, усередині якої перебуває людина;

- Л.Вітгенштейн (як засновник «лінгвістичної філософії» початку ХХ ст.) запровадив поняття «мовної гри»: слова набувають своє значення лише у контексті певної діяльності, конкретні мовні форми (висловлювання) використовуються саме у контексті конкретних предметних практик, «мовні ігри» виникають у конкретних системах людської життєдіяльності, принципово будуються на особливостях реальної життєдіяльності людей (у той час як *чисто* логічні висловлювання – це логічна ідеалізація, псевдотвердження, тільки видимість змістовного твердження);

- М.Фуко: діяльність людей як «дискурсивні практики»; «дискурс» – це текст або серія текстів, присвячених певному "сюжету", або таких що містять певне поняття (наприклад, «кохання», «війна»), або функціонують в одній й тій самій системі відносин; тобто дискурс – це мова, занурена у життя, у соціальний контекст; «проблемним полем» "сюжетів" створюється «епістема», якою вже створюються так звані «дискурси-регламенти» (наприклад, огляд лікаря і опитування хворого, тюремний розпорядок, система виховання дітей, архітектурні принципи побудови урядових установ, військовий статут, звичайні екзамени тощо);

- це – так званий «інтертекстуальний дискурс»; світ – як сума текстів (формули «світ як текст», «ніщо не існує поза текстом» Ж.Дерріда);

- світ культури й сама людина – як нескінченний текст;
- «наш світ – наша мова» – таким може бути девіз постмодернізму; цікавими є висновки сучасних соціологів про те, що відома Еллочка І.Ільфа і Є.Петрова з її 12-ма словами і виразами типу «хо-хо» і «хамишь парниша» має аналоги у сучасному світі з виразами «кльово» і «дістав!»;

- картина світу (світ культури) й сама людина перетворюються на безкінечний текст; безкінечний процес інтерпретації; будь-який текст створюється на основі інших, вже створених текстів; вся культура – такі тексти; слова пояснюються просто за допомогою інших слів, і так до безкінечності; вони створюють єдиний текстовий простір – як принципово відкриту систему самостійних текстів, що постійно відсилають один до одного (як мережа Internet є безкінечною системою посилань);

- через призму інтертекстуальності, світ постає як величезний текст, в якому все колись вже було сказано, а нове можливо тільки за принципом калейдоскопу (як внаслідок змішування певних елементів виникають нові комбінації); за допомогою інтертекстуальності створюється нова реальність та принципово нова, «інша», мова культури.

Основні понятійні утворення філософії постмодерністського світу:

а) ***ризома*** (Ж.Дельоз, Ф.Гваттарі) –

- походить з ботаніки, де позначає певну побудову кореневої системи, коли немає стрижневого кореню, тільки безліч хаотичних паростків;

- ризома протиставляється базовій метафорі класичної філософії – метафорі дерева; замість «деревної культури» – «культура кореневища»; радикальна альтернатива замкненим та статичним лінійним структурам з жорсткою осью орієнтацією;

- ризома – це кореневище, де немає "головного" кореня, де всі "головні";

- ризома – деяка розгалужена, заплутана, безструктурна і безсистемна організація реальності; немає центру, немає структури, стійка до пошкодження; така структура є необмеженою, такою що не добудована до кінця;

- ризома не має меж – все, що у ній відбувається, відбувається посередині;

- простір світу та форм діяльності людини у ньому – це простір ризоми; освоєння людиною світу-лабіринту – подібно подорожі рівнозначними можливостями доріжок ризоми;

- ризома означає, що в основі світу – мережа, яка одночасно і роз'єднує людей (кожний живе у власному сконструйованому просторі), і допомагає їм усе знати один про одного та реагувати на нескінченно далекі події;

- ризома – це також просторова модель людського мислення; думка може рухатися як завгодно; спиратися їй немає на що, крім як на себе;

- замість класичної картини світу (в основі якої лежать принципи системності, підпорядкованості й т.ін.), – з'являється образ лабіринту; у ньому розгалужені коридори, проте, на відміну від лабіринту "класичного", на порозі якого у твою руку відразу лягає нитка Аріадни, яка веде до єдиного виходу (у цьому полягає своєрідна метафора шляху пізнання у класичному мисленні), тут його (єдиного виходу) немає; як немає центру, периферії, доріжки подібні мережі, він улаштований так, що кожна доріжка має можливість перетнутися з іншою; потенційно така структура є необмеженою, зводиться до паралельного існування всіх можливостей;

б) **хаосмос** –

- ввів Джеймс Джойс (роман "Поминки за Фіннеганом", 1939 р.) – як змішування понять «хаос» (відсутність порядку), «осмос» (потенційна можливість порядку), «космос» (вищий порядок);

- поняття постмодерністської філософії, що фіксує особливий стан середовища, який не ідентифікується однозначно не у системі опозицій хаос-космос, ні сенс-нонсенс; своєрідна модель світу, що накладається як матриця на будь-які явища сучасного суспільства (соціум, економіку, політику, літературу тощо);

- людина живе у ситуації «між-буття» між хаосом і космосом; світ, як і людина, відкриті будь-яким "конфігураціям"; реальність як «гра сенсу і нонсенсу» (Ж.Дельоз);

в) **симулякр** (Ж.Бодрійяр) –

- раніше цим терміном позначали просто копію (наприклад, фотографія – симулякр тієї реальності, що на ній зображена);

– у постмодерністську філософію запровадив Ж.Бодрійяр: «дійсність, яка приховує той факт, що її немає», копія, яка взагалі не має жодного відношення до дійсності;

– класична реальність поступилася місцем некласичній «прецесії симулякрів» (франц.); симулякр – як копія ніколи не існуючого оригіналу; знаки, коди, моделі, які передають, зображують, представляють реальність, – вони передують реальності, раніше за реальність, до реальності (на відміну від попередніх класичних епох); така реальність "реальна" тільки у "реальності" цих симулякрів;

– симулякр не відсилає ні до чого іншого, крім як до себе самого, але при цьому імітує ситуацію трансляції сенсу;

г) **занепад наративів** (Ж.-Ф.Ліотар) –

– втрата довіри до «великих метаоповідань» (метанаративів); метанаративи (гранднاراتиви) – це головні ідеї людства: ідея прогресу, уявлення Просвітництва про знання, діалектика Духу, герменевтика смислу, християнство тощо;

– «занепад» наративів, мета- и гранднاراتивів (якими переобтяжені класичні епохи) – означає дискурсивний плюралізм постмодерну, соціальну практику консенсусу, колаж як універсальний принцип побудови культури; «ми маємо жити так, наче жодних універсалій не існує» (М.Фуко);

д) **деконструкція** (Ж.Дерріда) –

– постмодерністське мислення постійно займається «деконструкцією» – одночасно розбиранням та збиранням, й знову розбиранням різних культурних форм, старих/нових смислів – необхідних для подальшої динаміки культури та самої людини;

– деконструкція як "метод" постмодерністського мислення – це багато-сенсовий й нескінчений інтерпретативний процес; сприяє кращому баченню людиною світу, певному "панорамному" баченню людиною світу (чи то нанотехнології, чи то казки О.Пушкіна).

«Посміхайтесь, навіть якщо обвалиться всесвіт», як стверджують, таким був девіз королеви Марго. Сучасна людина живе у «сучасному» світі – значить, цей світ на сьогодні історично і логічно останній й, отже, найбільш змістовний, перспективний, цікавий. І у сучасної людини є всі підстави для оптимізму. Головне, щоб вона виявилася гідною свого історико-філософського призначення.

2 Завдання на СРС, для самостійного вивчення теми.

1. «Класичний» та «некласичний» "формати" мислення людини у світі західної культури – покажіть їх наступність та принципову відмінність.

2. Прокоментуйте відомий вислів Ф.Ніцше «Ти можеш, бо ти хочеш!» (цей вислів є тезою до філософії надлюдини Ф.Ніцше).

3. Прокоментуйте відомий вислів Ф.Ніцше «Бог є найбільшим запереченням проти права людини на існування».

4. Прокоментуйте відомий вислів Ф.Ніцше «У людині так багато жахливого – мораль».

5. Розтлумачте центральну категорію філософії екзистенціалізму Новітнього часу «екзистенція» – як «людський спосіб бути».

6. Філософія некласичної науки стверджує, що наука – тільки чергова інтелектуальна традиція, що прийшла на заміну міфу і релігії, й зовсім не вищий тип пізнання: хіба можна говорити, що атомна енергія, синтетика чи антибіотики є більш високими досягненнями людини, ніж приручення тварин, винахід вогню чи колеса. Ваша думка з цього приводу.

7. Філософія мови Новітнього часу – про те, що мова творить реальність світу і людини. Філософська еволюція ХХ ст. демонструє, що віра у могутність науки і техніки все більше поступається місцем вірі у могутність мови. Прокоментуйте, про що тут йдеться.

8. У контексті філософії мови Новітнього часу розтлумачте таку тезу: Античність, Середні віки – займались речами, Новий час – займався ідеями, Новітній час – займається словами.

9. Розтлумачте – що означає «колаж» як універсальний принцип побудови картини світу (посмодерністського світу).

10. В есе Х.Л.Борхеса «Садок стежок, що розбігаються» показана дійсність створеного давньокитайським філософом вчення про паралельне існування всіх часів та можливостей. Покажіть, що фактично йдеться про побудову постмодерністського західного світу як світу ризоми.

11. Згідно «прогнозам» всесвітньо-відомого англійського письменника-фантаста Артура Кларка (зробленим у 1999 р.), у 2100 році «історія людства розпочнеться заново». Яким чином можна прокоментувати, що саме він напрогнозував?

ТЕМА 2.3

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ У СВІТОВОМУ ПОЛІЛОЗІ

1 Стисле роз'яснення щодо основних, найбільш цікавих та таких що є складними змістовних моментів та питань – на які слід звернути увагу при вивченні даної теми.

Українська філософія постає своєрідним явищем світової філософії. Її буття в історії світової думки розгортається у полі магнетизму західної і східної традицій філософствування. На межі між Сходом і Заходом, здолавши сили їх тяжіння, просякнута глибинними архетипами слов'янського етносу, постає українська «філософія серця». На слов'янських теренах зростає кордоцентричне розуміння світу і людського життя: жити треба в любові зі світом, пізнавати різномайття його ладу і бути щасливим. В розумінні людського життя українська думка виходить на нові обрії щодо протиставлень явлених Сходом і Заходом. У питанні місця людини у світі українська філософія визнає людину цілісною, природною істотою, яка розпрацьовує духовну складову. Показником рівня української філософії є розуміння добра. Якщо на Сході добро виявляється в утриманні людини в межах, визначених її суспільством (виконання ролі висунутої суспільством), то на Заході, навпаки, добром вважається перевершення себе, подолання власних і будь-яких меж. А в слов'янській традиції добром є вияв любові через відповідальність і милосердя. Таким чином своєрідність української філософії обумовлена слов'янською ментальністю.

Філософська думка Київської Русі у християнську епоху її історії, як відомо, формулювалась в суголоссі впливів народної культури і християнства. Розквіт держави співпадає в часі (IX-XII ст.) зі становленням християнської релігії, і це обумовлює переплетіння глибинних особливостей світосприйняття із християнськими цінностями в своєрідному співвідношенні. Треба зауважити, що в цей час в Київській Русі живопис, архітектура, ремесла, писемність, освіта переживали бурхливий розквіт, а християнство потроху увиходило в цей процес і підживлювало його.

В час, коли європейське людство намагається зрозуміти оточуючий світ через Бога (обґрунтування буття Бога є поясненням цього світу), у світогляді Київської Русі людина займає місце

посередника між Богом і світом. В європейській варіації Бога обрано засобом пізнання світу, а в українській – він є обрієм для людини, перебуваючої на межі можливості (Бог) і дійсності (оточуючий світ). Друга варіація вигідно вирізняється свободою, вибором, гуманністю і гармонійністю. Звідси витікає пізнання Бога як шукання істини: Кирило Туровський (XII ст.) підсумовує неабиякі математичні і астрономічні здобутки свого часу, сміливо аналізує поняття часу-простору, розбудовує теоретичні засади календаря, володіє навичками ділення, оперує дробовими числами і числами зі ступеннями.

У суспільному житті принцип милосердя матеріалізується в милостиню. Остання може бути здійснена не тільки грішми, їжею, або іншими речами. Вона може бути виявлена як допомога, співпереживання, шанс для іншої людини. Милостиня в розумінні мислителів Київської Русі – це умова впорядкування суспільних відносин, які вибудовує людяність. Остання притаманна як християнству так і слов'янській культурі, і по праву може вважатися підставою їх діалогу.

Цікавим є той факт, що архаїчна риса українського світогляду – любов, у XIII ст. знаходить свій новий контекст у відповідальності. Феодосій Печерський (бл. 1036-1074), Кирило Туровський (помер бл. 1182), Кирик Новгородець (1110-1156/58), Серапіон Володимирський (р.н.н. 1275)

Українська філософська думка XV - першої половини XX ст.
Українські землі у XII-XIV ст. зазнали монголо-татарської навали, яка знищила рештки державності, що залишились після феодальної роздробленості Київської Русі і зруйнувала економічний лад на півдні українських землях, що спровокувало реакцію культурного «сну» південно-східних слов'ян.

Після відновлення Київського князівства у складі Великого князівства Литовського розпочалося відновлення Києва. За правління князів Олельковичів відбудовано культурні споруди, активізувалось культурно-освітнє життя. Поступово Київ знов стає центром раціоналістично-гуманістичного руху, який охопив українські і білоруські землі Великого князівства Литовського. У середині XVст. важливу роль у політичному і культурному житті Києва почали відігравати міські ремісничо-купецькі верстви, що найбільше були зацікавлені у практичних знаннях, наукових уявленнях про реальний світ і людину. В київському єврействі формувався осередок

книжників, які перекладали з єврейської мови біблійну літературу, твори з логіки, метафізики, природознавства, підтримували тісні зв'язки з київськими інтелектуалами. Його представники були високоосвіченими людьми, крім єврейської, знали книжну і розмовну мову місцевого населення, якому призначали свої переклади. В цьому осередку з'являється перша, власне філософська література: «Логіка Авіасафа»; «Промова Мойсея Єгиптянина»; «Аристотелеві врата», або «Тайная тайних»; «Лілія таємниць»; «Брама справедливості». Їх стараннями були перекладені також «Шестокрил», написаний єврейським вченим Іммануелем бар Якобом, і «Космографія». Поступово київський науковий гурток книжників, який називали «ожидовілі», став складати істотну протидію теологічно-богословській орієнтації Києво-Печерського монастиря. Серед творів, які вийшли з гуртка київських книжників, було багато перекладів трактатів античних філософів з арабської і старосєврейської. В такий спосіб давньогрецькі тексти потрапляли до України. Київські ж переклади цих творів являли собою унікальну спробу перекладу логічних праць доступною широкому загалу національною мовою.

Помітні зрушення в духовній культурі відбулися в XV ст. і в Галичині, яка на той час входила до складу Польської держави. Центрами її були Львів і Перемишль, де, як і в інших містах, організовували кириличні друкарні для друкування східнослов'янських книг. Найвідоміша з них – друкарня Ш.Фіюля у Кракові. Саме тут у 1483 р. вийшла книга Юрія (Котермака) Дрогобича (прибл. 1450-1494) «Прогностична оцінка поточного 1483 року» – перша друкована праця українського автора, а в 1491 р. стараннями галицьких культурних діячів надруковано давньоукраїнською мовою книги «Осьмигласник», «Часословець», «Тріюдь пісна», «Тріюдь цвітна». У них помітні емпіричне споглядання природи, зацікавленість людською особистістю, її внутрішнім світом, що відповідало гуманістичним ідеям Ренесансу, які пропагував український вчений Юрій Дрогобич.

На початку XVI ст. феодалізм на Україні переходить у фазу розвитку простого товарного виробництва. Піднесенню культури й освіти в Західній Україні сприяло запровадження магдебурзького права в містах, що посилювало їх економічну незалежність і розвиток. А південно-східні українські землі, знекровлені постійними набігами

татарських і турецьких нападників, тільки почали звільнятися від летаргічного сну.

Культурне пробудження південно-східних українських земель пов'язане з козацьким рухом.

Одним із наслідків козацького руху стала система братських шкіл, що стали осередком духовного відродження України. Важливу роль у піднесенні освітнього рівня й духовної культури наприкінці XVI - на початку XVII ст. відіграла заснована князем Острозьким академія. Разом з академією працювали друкарні та науково-літературний гурток. За характером і змістом навчання Острозьку академію можна вважати першою спробою створення в Україні школи вищого типу. Її навчальні програми передбачали курси логіки, які називали тоді діалектикою. Острозькі книжники усвідомлювали значущість логіки у конфесійній полеміці, важливість розвитку дискурсивного мислення для досягнення своїх ідеологічних цілей. Вивчення логіки відкривало їм шлях до немістичного пошуку істини, утверджувало логіку як спосіб здобування істини, метод її пізнання, допомагало виявленню помилок в аргументації опонентів, виробленню вміння цю аргументацію спростовувати тощо. Більшість викладачів Острозького колегіуму, книжників науково-літературного гуртка і друкарні мали ґрунтовну на той час освіту, яку здобули у провідних європейських університетах.

Осмислення любові як любові-милосердя і любові-відповідальності, яке розпочалося у XIII ст., отримує свій розвиток у XV-XVI ст. Любов-милосердя виявляється у релігійному полі, аскетизмі – це шлях чернецтва як здобуття стану непохитності між Добром і Злом. А друга – любов-відповідальність – рухає невгамовну думку до самопізнання (хоча і в містичному осяянні) і до самореалізації людини у світі. У Клірика Острозького (XV-XVI ст.) знаходимо роздуми про людину внутрішню і людину зовнішню. У творчих доробках Павла Русина і Роксолана Оріховського наявна ідея самовдосконалення через добрі справи, а також уособлення людяності в людському серці.

У цей час актуалізується тема суспільних відносин, державності. Це час, коли українські землі розпорошені між князівством Литовським і Річчю Посполитою, час заснування Козацьких Січей на Запоріжжі. Тому в творчості Зизанія з'являється ідея соборності, яку він пропагує як опір соціальному гнобленню і участь широкого загалу

у церковних справах. Павло Русин обстоює незалежність держави від церкви і концепцію природного права (від народження людина вільна). Остання приводить його до думки, що історія людства розгортається. Роксолан Оріховський не оминає увагою теорію договору, взаємного погодження між людиною (має підкорятися) і державою (має захищати людину). Видатними особистостями цього часу були: Дрогобич (Котермак) Юрій (бл. 1450-1494), Клірик Острозький (дати життя не атрибутовані), Оріховський Роксолан Станіслав (1513-1566), Зизаній (Кукіль) Стефан Іванович, чернець ім'я Сильвестр (бл. 1550 -1600)

Українська філософія XVII-XVIII століть. Вітчизняну духовну культуру XVI-XVII ст. важко уявити поза її залежністю від певних розгалужень у християнстві, без їх боротьби і взаємовпливів. Усі напрями і течії, що сформувалися в українській культурі і думці, являли різне співвідношення елементів західноєвропейських і південно-східних, греко-візантійсько-балканських традицій та не утворювали єдиної загальнонаціональної культури. Вона складається протягом XVII ст., причому вирішальну роль в цьому процесі відіграла діяльність Києво-Могилянської академії.

Історія Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу в Україні – починається з відкриття у 1615 р. Київської братської школи. Статус академії навчальний заклад отримує у 1670 р. від польського короля Корибута Вишневецького. Проіснувала Києво-Могилянська академія до 1817 р.

Загалом, XVII ст. в українській духовній культурі означене поглибленням роздумів про любов-відповідальність. Але тепер самозаглиблення і самопізнання у самовдосконаленні (Л.Баранович) обертаються самовладдям, здатністю приректи себе на страждання і злидні задля досягнення найвищого, духовності (І.Вишенський, Л.Баранович). Таке зречення уможливорює тільки особистісна віра. Знання, отриманні в акті одномоментної інтуїції, є лише наслідком правильного шляху.

У будь-якому разі, в розумінні людської природи вибудовується ієрархія найважливіших для досягнення щасливого людського життя сутностей. Розум має приборкувати волю (І.Гізель). А ось віра сама по собі прирівнюється до знання в «теорії двох істин» О.Кононовича-Горбацького. Незважаючи на другорядну цінність знання у порівнянні з людським щастям, цікаві доробки з психологічного знання

напрацьовує К.Сакович. І.Вишенський досліджує феномен мови. Про універсалії як раціональні сутності, матерію в кількісних і якісних характеристиках, про рух знаходимо у І.Гізеля. Про субстанцію індивіда – у О.Кононовича-Горбацького.

Певний вплив українська філософська думка XVII ст. зазнає з боку Новочасної європейської філософії – іноді його визначають як вплив Бароко. Останній приводить українську думку до класифікації людини на зовнішню і внутрішню (починаючи із Клірика Острозького, далі у К.Саковича і Є.Славинецького), сприяє розповсюдженню ідей мікро- і макрокосмосу, організму (у Є.Славинецького знаходимо роздуми про єдиний ланцюг буття).

Цікаві зрушення у XVII ст. спостерігаємо у соціально-політичних розмислах: тема патріотизму посідає центральні позиції (згадуємо про козацько-селянську війну на чолі з Б.Хмельницьким); тема єдності опрацьовується в національній облямці (як єдність українського народу у П.Могили, А.Г.Кисіля, О.Кононовича-Горбацького), і як єдність релігійна (за українську церкву); залишається актуальною теорія «природного права». На тлі потужних державотворчих процесів відбувається зростання національної свідомості слов'янських народів, що уособлюється у своєрідних світоглядних позиціях і тенденціях розвитку філософської думки кожного з них.

Наріжне місце в українській філософії XVIII ст. продовжує належати осмисленню людського щастя. Пошуки засобів досягнення цієї мега-мети приводять до обмірковування диспозиції «віра чи розум». В залежності від обраної варіації спостерігаємо або ствердження наукового підходу до осягнення дійсності (дослідження психологічних явищ, мови як духовної діяльності, становлення філософії права, ствердження принципу конституціоналізму в соціальних питаннях), або становлення релігійної філософії. Пропозиція злагоди і гармонії віри і розуму відкрила можливості більш глибокого осягнення ідей німецького ідеалізму, оздоблення їх релігійно-православним досвідом умоспоглядання, а значить і перспективи подальшого розвитку вітчизняної філософії. Українські мислителі XVIII ст.: Кулябка С.П., у чернецтві Сильвестр (1704-1761). Орлик П.С. (1672-1742) Калиновський С., чернече ім'я Стефан (1700-1753), Ковельський Я.П. (бл. 1728 - після 1795) Кониський Г.О., чернече ім'я Георгій (1717-1795).

Філософські погляди Г.Сковороди увібрали в себе архетипи слов'янського етносу, українські ментальні особливості, рефлексійний досвід талановитих попередників і увібралися в «філософію серця», або «кордоцентризм». У вченнях про дві натури, три світи, сродну працю українська думка зберегла своє природне єство і отримала філософську облямку. Світовідчуття Любові і Роду, що вийшло із слов'янських міфів про створення світу і протягом століть було осмислене як любов-відповідальність і любов-милосердя, в творчості Г.Сковороди оформилось в класику української філософії.

Українська філософія у XIX - першій половині XX ст. З кінця XVIII ст., майже одночасно в Англії і Німеччині сформувався *мистецько-літературний напрям романтизму*. Найвищого розвитку він сягнув в Німеччині, завдяки творчості *йєнського гуртка*, діячами якого були філологи А.Шлегель та Ф.Шлегель, поети Л.Тік, Ф.Гарденберг (Новалис), до яких приєдналися філософ Ф.Шеллінг, проповідник і філолог, основоположник герменевтики Ф.Шлейєрмахер. На формування романтизму значно вплинули німецькі письменники, літературні критики: Й.Гаман, Г.Гейне, Й.Гете, Й.Гердер, Г.Лессінг, Ф.Шиллер, Ф.Якобі. В середині XIX ст. в загальноєвропейському контексті стають очевидними ознаки кризи класичного філософствування і західноєвропейська думка, намагаючись вийти на нові площини філософствування, з обіймів романтизму потрапляє на деякий час в полон марксизму та позитивізму.

Українська філософія у XIX ст., базуючись на архетипах східних слов'ян і завдячуючи власній індивідуальності, стала визнаваною в Європі. Принцип Всесвітньої Любові, еволюціонувавши до любові-милосердя і любові-відповідальності, продовжував визначати напрямки українського філософствування. Любов-милосердя вимагала не абиякого терпіння, душевної щирості і сердешної здатності – звідси у XIX ст. черпає своє натхнення українська «філософія серця» в творчості П.Юркевича. Любов-відповідальність визначила інший напрямок розвитку думки: ідею самопізнання – самовдосконалення – самореалізації, або самопізнання – самовладдя – аскетизму.

Самозаглиблення викликало до життя символ. Символізм, уособивши градацію методів моделювання світу, виступив в українській філософії фундаментом пізнання. Будь який символ – це

єдність форми (знаку) і його значення (смыслу). В залежності від свого місця, фону, обставин, в яких він з'являється, один і той самий знак може відкривати різні значення. Світ символів – це особливий простір спілкування, в якому розчиняються мовні межі. Це простір іншого, трансцендентного щабля порозуміння і з самим собою також. Поступово ідентифікуючись із єдиного могутнього кореня Всесвітньої Любові, українська філософська думка акумулювала свої характерні риси: сердечність і щастя, антропоцентризм і індивідуалізм, релігійність і аскетизм.

У XIX ст. українська філософія могла хизуватися зібраними протягом своєї історії діалектичними підходами до проблеми людини (чуттєва і раціональна людина, внутрішня і зовнішня, її свобода і необхідність, можливість і моральність); до проблеми пізнання (науковість у К.Туровського, К.Саковича, Ю.Дрогобича, І.Гізеля, А.Кисіля і чернецтво, аскетизм у Ф.Печерського, Л.Барановича, І.Вишенського). Стосовно останнього питання, особливої уваги заслуговує «теорія двох істин» (релігійної і наукової), що мала достатньо поважних прихильників, серед яких Й.Кононович-Горбацький, Серапіон, Клірик Острозький, Зизаній, Роксолан Оріховський, Петро Могила, Д.Наливайко, Е.Славинецький. Взагалі, в Україні досить довгий час освіта тісно була пов'язана із монастирями і церквами, а у XVII-XVIII ст. філософія викладалась разом із богослов'ям. Випускники Києво-Могилянської Академії часто ставали викладачами Київської Духовної Академії і навпаки.

Треба помітити, що питання «віра чи розум» в українській філософії не мало онтологічного характеру, як то було в епоху Середньовіччя західноєвропейської філософії. Його вирішення розумілося в суто практичній площині (гносеологічно) – це був пошук найефективнішого із засобів осягнення світу.

Зауважимо також і на характерні для української філософії думки щодо державної розбудови. Ці ідеї також пережили свою еволюцію, починаючи із засад укріплення Київської Русі, через соборність у Зизанія (XV ст.), через обговорення теорій договору і природного права (Роксолан Оріховський, Павло Русин) до усвідомлення необхідності виховання патріотизму і національної свідомості у XVII ст.

Являючи собою самостійне явище, українська філософія відгукується на співзвучні їй події європейського соціально-

культурного життя. В Україні романтизм як культ почуттів, творчості, свободи життя, щастя, релігійних переживань лише оформив накопичені протягом історії філософські здобутки. Для культури народу, в ментальності якого закарбовані ідеали Любові, Серця, Щастя, романтизм виявляється природним лоном, в якому яскраво жевріють давніші прагнення українського народу до єдності зі світом на засадах Всесвітньої Любові, єдності релігійної, в умовах протистояння православ'я, католицизму і уніатства, єдності національної і державної. Романтизм доробками митців і особливо літераторів освячує сторінки української культури саявом патріотичних, національних і загальнолюдських ідеалів. Прикладом того є творчість І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка, М.Максимовича, М.Шашкевича, М.Гоголя, М.Костомарова, М.Коцюбинського, П.Куліша, Т.Шевченка. Романтизм відгукнувся майстерністю, хистом і наснагою В.Антоновича, М.Драгоманова, П.Чубинського, О.Потебні, Л.Українки, В.Винниченка, В.Липинського, І.Огієнка. У ХІХ ст. ідея виховання національної свідомості і патріотизму складала засади українського романтизму, який став мистецькою формою філософствування.

Одним з осередків романтизму в Україні був Харківський університет. Тут сформувалося коло літераторів, публіцистів, істориків, етнографів, чії імена пов'язані з піднесенням національної самосвідомості: І.Срезневський, А.Метлинський, П.Гулак-Артемовський, Г.Квітка-Основ'яненко, М.Костомаров, О.Корсун, М.Петренко та ін. Романтичний рух на Галичині пов'язаний із пошуками шляхів національного самоусвідомлення українського народу, зокрема з діяльністю представника «Руської трійці» – Маркіяна Шашкевича (1811-1843). Він досліджує феномен української мови, доводить, що вона є найважливішою ознакою національної самобутності; з'ясовує загальні й морально-етичні якості українського народу, його культурне обличчя.

В грудні 1845 р. організувалось Кирило-Мефодіївське товариство. Його засновниками були: Микола Гулак (1822-1899), Микола Костомаров (1817-1885), Василь Білозерський (1825-1899), Тарас Шевченко (1814-1861), Пантелеймон Куліш (1819-1879). Програмні документи товариства були написані М.Костомаровим «Книги буття українського народу» («Закон божий»), «Статут

слов'янського товариства» і звернення до слов'янських народів, в яких пропагувались ідеї соціальної свободи й рівності, рівноправності й братерського союзу народів.

В перші десятиріччя ХХ ст. ще зберігався творчий потенціал суголосся української і російської філософії. Так, соборність російської філософії і індивідуалізм української філософії ще мали шанс врівноважити і гармонійно доповнити одне одного; жага російської філософії до активного перетворення дійсності могла б втамуватись аскезою як рисою української філософії; онтологічна релігійність російської філософії ще потребувала ціннісно-моральної релігійності української філософії. Полюсні відтінки спільних для української і російської філософії характеристик відкривали їм нові обрії польоту думки. Але історично склалося так, що в ХХ ст. вони не були опановані. Велика Жовтнева революція відкрила іншу сторінку в історії східних слов'ян. Будівництво першої в світі соціалістичної держави відгукнулось трансформацією національного розвитку кожного народу, який увійшов до складу Радянського Союзу. Зазначимо тільки, що цвіт російської і української інтелігенції початку ХХ ст. вже у його середині був майже втрачений. Трагізм цієї події закарбований в людських долях: Вернадський В.І. (1863-1945), Винниченко В.К. (1880-1951), Грушевський М.С. (1866-1934), Кульчицький О. (1895-1980), Хвильовий (Фітільов) Микола (1893-1933), Шлемкевич М.І. (1894-1966), Шпет Г. Г. (1879-1937).

Феномен радянської філософії. Вітчизняна філософія другої половини ХХ ст. несе на собі відбиток соціальних, економічних та культурних катаклізмів першої половини ХХ ст. Останні тісно пов'язані між собою – криза капіталізму, соціальні рухи, що результувалися двома революціями 1905-1907 рр. і 1917 р., дві світові війни й культурний злам радянської епохи, пов'язаний із тотальною відмовою від наступності у будь-якій сфері. Результувалися ці події до болю однаково – безглуздими втратами, закарбувавши в нашої пам'яті жорсткий урок, що знання без освіти є нищівною силою.

Про радянську філософію ми маємо говорити, згадуючи інтелігентів, що народилися наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. і здобули освіту у найкращих викладачів свого часу, згадуючи світочів, праця яких уможливила участь радянської філософії (в найкращому розумінні цього словосполучення) в світовому полілозі. Йдеться про велику роботу з систематизації історії філософії, естетики, історії

культури О.Ф.Лосєва, Д.І.Чижевського, історії філософії і логіки В.Ф.Асмуса, про розвиток матеріалістичної діалектики Е.В.Ільєнковим, М.І.Ліфшецем, дослідження феноменів діяльності і свідомості Е.В.Ільєнковим, М.К.Мамардашвілі, дослідження діалогічності мислення, розуму і самої події буття М.М.Бахтіним, про антропологію С.Л.Франка і ін.

Некласична парадигма європейського філософствування у ХХ ст. знаменувалась переставленням акцентів з осмислення буття в Природі на осмислення буття людини у світі Культури. А для вітчизняної філософії питання людського щастя завжди були ближчими, аніж проблематика пізнання світу. Що ж до місця радянської філософії у вітчизняній традиції, то зазначимо: вона являє собою епізод останньої, частину спадщини східнослов'янської культури, а значить, і частину майбутнього в межах традицій східнослов'янської філософської культури. В цьому сенсі дослідження феномену радянської філософії доцільно вибудовувати на історичних позиціях, враховуючи наступність що до вітчизняної філософської традиції, і загальний контекст європейського філософствування ХХ ст. З радянською філософією варто знайомитися через праці її світочем: Франк С.Л. (1877-1950), Чижевський Д.І. (1894-1977), Бахтін М.М. (1895-1975), Ільєнков Е.В.(1924-1979), Лосєв О.Ф. (1893-1988), Мамардашвілі М.К. (1930-1990), Асмус В.Ф. (1894-1975).

Основні напрямки розвитку української філософської думки початку ХХІ століття. Новий етап в розвитку української філософії пов'язаний зі створенням незалежної держави - України. Від початку 90-х років основні зусилля філософів були спрямовані передусім на подолання успадкованої від радянського минулого ізоляції української філософії від світової. Цей процес триває. Він просувається завдяки перекладу іноземних філософських творів українською мовою і дослідженням історії української, західної та світової філософій.

Невідкладною справою у відновленні української філософської думки стала публікація текстів української духовної спадщини, які з ідеологічних мотивів були недоступні для українців. Недоступними були майже всі гуманітарні і філософські тексти, створені українцями в еміграції. До старшої генерації українських філософів поза межами СРСР належать В.Липинський, Д.Донцов, М.Шлемкевич, В.Винниченко, І.Мірчук, Д.Чижевський, І.Фізер, І.Лисяк-Рудницький, Р.Шпорлюк, А.Жуковський, О.Мотиль, С.Козак, Є.Лащик, Т.Гунчак

та ін. До цього переліку можна зарахувати також авторів, гуманітарних досліджень з історії, літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства – Є.Маланюка, Ю.Шевельова, О.Пріцак, І.Шевченко, Б.Кравченко, Г.Грабовича та ін. У розвитку релігійно-філософської думки, філософії релігії помітний внесок І.Огієнка, А.Жуковського, А.Річинського (репресований радянським режимом), А.Шептицького та ін. Справа відновлення і друку оригіналів українських текстів гуманітарної та філософської думки стала важливим напрямом діяльності вітчизняних філософів від початку 90-х років ХХ ст.

Найактуальніші теми філософських досліджень в Україні на рубежі ХХІ ст. стосувались переосмислення предмету філософії та її методу, дослідження проблематики різних розділів філософії – метафізики, епістемології, логіки і філософії науки, практичної філософії (у тому числі філософії цінностей та етики), політичної філософії, естетики і філософії мистецтва, філософії релігії.

Тенденції і підходи, що мають місце в найсучаснішій українській філософії, у більшості своїй перегукуються з українським філософствуванням минулих століть. Так, екзистенційно-антропологічна тенденція, за якою вихідною позицією в розумінні філософії є людське буття (екзистенція), є природною щодо притаманного українській філософії кордоцентризму. Феноменологія, екзистенціалізм і філософська антропологія стали натхненням цієї тенденції. У межах екзистенційно-антропологічної тенденції заперечується есенціалістське розуміння природи людини. Але сьогодні вже зрозуміло, що оцінка есенціалізму значною мірою залежить від того, який зміст вкладається в поняття «суть». У книзі «Людина в есенційних та екзистенційних вимірах» (2004) обстоюється виправдана позиція взаємодоповнювання цих двох підходів. Аналітична тенденція сучасної української філософії виявляє себе в полі аналізу різних підходів до розв'язання філософських проблем. Саме в її лоні сформувалось розуміння філософії як ланцюгу тематичних дискурсів, що відіграють свою роль у суспільному середовищі. Цей підхід акцентує відповідальність філософів за висунення ними в цілісне смислове поле суспільної комунікації цінностей-смишлів, адже останні здатні забезпечити як відносну цілісність суспільно-культурних утворень, так і їх трансформацію. Сучасному українському дискурсу притаманне відношення до

філософії як до осмислення. Поняття «смысл» і протиставне йому «абсурд» є граничними у філософському аналізі. У праці «Запити філософських смислів» (2003) С.Кримський розглядає філософію як різновид осмислення. Автор зауважує, що під тиском антропологічної проблематики предмет філософії «змінюється в напрямі персонентризму, граничних питань людинознавства взагалі». За його словами, «фундаментальним завданням філософії є смислосудівництво життя та діяльності людини, що, взагалі, і визначає стратегію формування духовності людей. Філософія забезпечує єдність культури та її зв'язок з наукою, тобто виконує інтегративну функцію».

Важливе місце в сучасному українському дискурсі займає також підхід, провідну роль в якому відіграє осмислення світу під кутом зору внутрішнього досвіду особи. Цей напрям мислення знаходиться в опозиції до позитивізму і аналітичної філософії загалом: він кордоцентричний, націлений на відкриття «істин серця». До нього належать автори, які в літературознавстві, мистецтвознавстві вийшли на філософські рубежі – Є.Сверстюк, О.Забужко та ін. Актуальними також є розмови про практичність філософствування. Воно має бути націленим на розв'язання гострих проблем (етичних, етнополітичних екологічних тощо), пов'язаних із технічним поступом та глобалізацією.

Українська філософія ХХІ ст. не залишається осторонь проблеми з'ясування статусу метафізики, як певного способу мислення, пов'язаного із фундаменталізмом і особливого розділу філософії, який з'ясовує засадничі принципи філософського мислення. В цілому ж треба зазначити, що більшість українських філософів не приймає радикальних версій постмодерністського способу мислення. Причому, ця поміркованість обумовлена не тільки інтелектуальною позицією, а й особливостями пострадянських суспільств, які здолали власний шлях соціокультурного розвитку у ХХ ст.

Достатньо помітним є поступ української філософської думки в епістемології та філософії науки. Вийшли публікації з філософії окремих гуманітарних наук, наприклад філософії та методології історії. Засади розвитку української філософської думки складає наполеглива праця з осмислення власної історії, визначення її місця в історії розвитку світової філософської думки. Найважливішими напрямками розвитку постають:

- переклад українською творів світової філософії;
- видання творів, які не були надруковані у Радянському Союзі і творів українських емігрантів у тому числі;
- видання першоджерел української філософії;
- складання систематизуючої навчальної літератури.

Ця робота триває і вже побачили світ чимало доречних праць: «Українська філософія в іменах» (1997) Огородник І.В., Русин М.Ю.; «Київська академічна філософія XIX - початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження» (2000) Ткачук М.Л.; «Філософські твори» у 4-х т. (2005) Чижевський Д.; «Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки» (2002) Салтовський О.І.; «Історія української філософії» (1996) Горський В.С.; «Історія української філософії» (2001) Федів Ю.А., Мозгова Н.Г. і багато інших.

Перспективи розвитку української (як і будь-якої іншої) філософії знаходяться за обріями самоусвідомлення, в самостійних розвідках і польоті думки, які ініціюються філософським діалогом.

2 Завдання на СРС, для самостійного вивчення теми.

1. Джерела формування філософської думки Стародавньої Русі.
2. Філософські ідеї у киево-руській культурі.
3. Києво-Могилянська академія – тип вищої школи та перший центр професійної філософії в Україні.
4. В чому виявилась специфіка філософії «українського бароко»?
5. Впливи романтизму та просвітництва в українській філософії.
6. Українська філософія у XIX ст.
7. Філософські ідеї в українській літературі та громадсько-політичних рухах першої чверті XX ст.
8. Особливості розвитку української філософії XX ст.
9. В чому полягає протирічність терміну «радянська філософія»?
10. Охарактеризуйте перспективи розвитку сучасної української філософії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бондаревич І.М. Філософія: діалог мислителів, епох, цивілізацій / І.М. Бондаревич. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2012. – 252 с.
2. Бондаревич, І.М. Філософія: навчальний посібник / І.М. Бондаревич. – Київ: Алерта, 2013. – 240 с.
3. Буслинський В.А. Основи філософських знань: підручник / В.А. Буслинський, П.І. Скрипка. – Львів: Новий Світ, 2010. – 352 с.
4. Гринів О. Історія української філософії / О. Гринів. – Львів: Тріада плюс, 2015. – 302 с.
5. Данильян О.Г. Філософія: підручник / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – 2 вид., допов. і переробл. – Харків: Право, 2012. – 312 с.
6. Данильян О.Г. Філософія: підручник / О.Г. Данильян, О.П. зьобань. – 2-ге вид., допов. і переробл. – Х.: Право, 2019. – 432 с.
7. Поцюрко М. Філософія: навч.-метод. посіб. / М. Поцюрко. – Львів: Сполом, 2014. – 276 с.
8. Причепій Є.М. Філософія: підручник – 3 вид., стер. [Текст] / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – Київ: Академвидав, 2009. – 592 с.
9. Синиця А. Філософія: навч.-метод. посіб. / Андрій Синиця. – Львів: ЛДУФК, 2014. – 179 с.
10. Словник-довідник з курсу Філософії для студентів 2, 3, 4 курсів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укл. А.Г. Чичков, О.М. Башкеєва, О.М. Патеріло. – Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2014. – 20 с.
11. Філософія [Текст]: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського]. – Харків: Фоліо, 2013. – 509 с.
12. Філософія як історія філософії: підручник / За ред. В.І. Ярошовця. – К.: Центр навч. л-ри, 2012. – 648 с.
13. Філософія: підручник для студентів вищ. Навч. закл. [Текст] / За ред. Л.В. Губерського. – Харків: Фоліо, 2013 – 510 с.

Допоміжна

1. Андрущенко В. Історія соціальної філософії: (західно-європейський контекст): підручник / В. Андрущенко. – Київ: Тандем, 2000. – 405 с.

2. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. Андрущенко, М. Михальченко. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
3. Батлер-Бодон Т. 50 видатних творів. Філософія / Батлер-Бодон Т. – Київ: КМ-Букс, 2019. – 456 с.
4. Берко П. Нова парадигма української філософії / П. Берко. – Львів: ЛДМУ ім. Д.Галицького, 2003. – 302 с.
5. Берко П. Основи філософії: метод. посіб. / П. Берко, М. Небелюк, Н. Федитник. – Дрогобич: Коло, 2004. – 67 с.
6. Бичко А.К. Історія філософії : підручник /А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. – Київ: Либідь, 2001. – 406 с.
7. Бойченко І.В. Філософія : навч. посіб. для дистанц. навч. / І.В. Бойченко, М.І. Бойченко. – Київ: Ун-т «Україна», 2004. – 212 с.
8. Вандишев В.М. Філософія: екскурс в історію вчень і понять: Навч. посіб. / В.М. Вандишев. – Київ: Кондор, 2005. – 474 с.
9. Васянович Г. Філософія: навч. посіб. / Г. Васянович. – Львів: Норма, 2005. – 210 с.
10. Габріелян О.А. Філософія історії: підруч. [Текст] / О.А. Габріелян, І.І. Кальной, О.П. Цветков. – Київ: Академвидав, 2010. – 213 с.
11. Горський В.С. Історія української філософії: навч. посіб. / В.С. Горський. – Вид. 4-е. доп. – Київ: Наукова думка, 2001. – 374 с.
12. Губерський Л.В. Філософія. Від витоків до сьогодення: хрестоматія: навчальний посібник / Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук. – Київ: Знання, 2012. – 621 с.
13. Еволюція ісламської теолого-філософської думки / В.І. Лубський, Є.А. Харьковщенко, М.В. Лубська, Т.Г.Горбаченко. – Київ: ЦУЛ, 2017. – 320 с.
14. Захара І. Лекції з історії філософії : [навч. посіб.] / І. Захара. – Львів: ЛБА, 1997. – 398 с.
15. Ільїн В.В. Філософія: Підручник: у 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Київ: Альтерпрес, 2002. – Ч.1. Історія розвитку філософської думки – 464 с.; Ч.2. Актуальні проблеми сучасності – 480 с.
16. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навч. посіб. зі словником / Під. заг. ред. Н. Хамітова. – 4-е видання, перероблене та доповнене – Київ. КНТ, 2016 – 396 с.

17. Касьян В.І. Філософія: навч. посіб. / В.І. Касьян. – 5 вид., випр. і доп. – Київ: Знання, 2008. – 347 с.
18. Коваленко А. Філософія : навч.-метод. посіб. для студ. / Анатолій Коваленко. – Львів: ЦПД, 2009. – 106 с.
19. Комаха Л.Г. Логічні засади аргументації у філософському знанні [текст] монографія / Л.Г. Комаха. – Київ: Центр учбової літератури, 2015. – 360 с.
20. Кондзьолка В. Історія середньовічної філософії: навч. посіб. / В.В. Кондзьолка. – Львів: Світ, 2001. – 218 с.
21. Кондзьолка В.В. Нариси з історії античної філософії / В. Кондзьолка. – Львів: Вид-во ЛДУ ім. І.Франка, 1993. – 258 с.
22. Кремень В. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції: Підручник / В.Г. Кремень. – Київ: Книга, 2005. – 525 с.
23. Кремень В.Г. Філософія: Логос, Софія, Розум. Підручн. / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – Київ: Книга, 2007. – 432 с.
24. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
25. Мазур Л. Дух і плоть. Філософія життя та проблема людської тілесності: монографія / Л. Мазур. – Львів: [б. в.], 2003. – 377 с.
26. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII в. (краткое введение) / И. Нарский. – 5 -е изд. – М.: ГЛК, 2004. – 302 с.
27. Пазенок В.С. Філософія: навч. посіб. / В.С. Пазенок. – Київ: Академвидав, 2008. – 279 с.
28. Петрушенко В.Л. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / В.Л. Петрушенко. – Львів: Новий Світ, 2005. – 506 с.
29. Петрушенко В.Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції / В.Л. Петрушенко. – Львів: Новий Світ, 2011. – 352 с.
30. Платон, Ион, Протагор и другие диалоги. – СПб.: Наука, 2014. – 432 с.
31. Рижак Л. Філософія: підручник / Людмила Рижак. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2013. – 650 с.
32. Синиця А. Аналітична філософія: монографія / Андрій Синиця. – Львів : ЛДУФК, 2013. – 303 с.
33. Старовойт І.С. Філософія: навч. посіб. / І.С. Старовойт, Т.О. Сілаєва, Г.О. Орендарчук. – Тернопіль: Астон, 1997. – 429 с.

34. Федів Ю.О. Історія української філософії : навч. посіб. / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – Київ: Україна, 2000. – 512 с.
35. Філософія: предмет, історія, проблеми: текст лекцій / авт. кол.: А.Ф. Карась, В.В. Кондзьолка, А.І. Пашук [та ін.]. Ч. 1: Від Стародавнього світу до німецької філософії другої половини XVIII-початку XIX ст.. – Львів, 1994. – 230 с.
36. Філософський словник соціальних термінів / За ред. В.П. Андрущенка. – Харків: РИФ, 2005. – 372 с.
37. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посібник. за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. – Київ: Знання, 2009. – 621 с.
38. Філософський енциклопедичний словник Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАНУ. – Київ: Генеза, 2002. – 502 с.
39. Філософська думка в Україні: Бібліогр. словник / В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик й ін. – Київ: Пульсари, 2002. – 244 с.
40. Хамар У.В. Історія філософії: курс лекцій / У.В. Хамар. – Львів: Ініціатива, 2008. – 360 с.
41. Хофмайстер Х. Что значит мыслить философски? Поиск фундамента всего знания и всего сущего. – СПб.: Питер, 2006. – 446 с.
42. Хамітов Н. Історія філософії: проблема людини. Навч. посіб. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. – Київ, 2000.
43. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручн. / В.І. Ярошовець. – Київ: Знання України, 2004. – 214 с.

Інформаційні ресурси

1. Бібліотека ім. В.Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.
2. Електронна бібліотека з філософії [Електронний ресурс]. – http://platonanet.org.ua/load/knigipo_filosofii/.
3. Електронна бібліотека [Електронний ресурс]. – <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/>.
4. Електронні посібники з філософії [Електронний ресурс]. – <http://pidruchniki.ws/filosofiya/>.
5. Западная философия от истоков до наших дней. Античность. Средневековье / Антисери Д., Реале Дж. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/reale_antiseri-1-2_tom-antic-srednevekovie-2003-8l.pdf.

6. Западная философия от истоков до наших дней: от Возрождения до Канта / Антисери Д., Реале Дж. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Reale_ZapFil/Revival/Index.php.

7. Інститут філософії ім. Г.Сковороди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.filosof.com.ua>.

8. Найвидатніші філософи світу та України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>.

9. Найвидатніші філософи світу та України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>.

10. Стретерн П. Философы за 90 минут [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/stret01/index.htm>.

11. Філософія як історія філософії: підручник/ заг. ред. Ярошовця В.Г. – Київ: Центр учбової літератури, 2010 – 648 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Bychko_Ada/Filosofia_iak_istoriia_filosofii.pdf.